

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Семен СКЛЯРЕНКО

Святий

 FOLIO

Історія України в романах

Семен Скляренко

Святослав

«Фолио»

2007

Скляренко С. Д.

Святослав / С. Д. Скляренко — «Фолио», 2007 — (Історія України в романах)

ISBN 978-966-03-46-54-3

Роман «Святослав» розповідає про життя великого князя, політичного діяча і воєначальника, що княжив наприкінці X сторіччя в Києві. Образ Святослава формується на очах у читача, князя показано від юнацьких років до його трагічної загибелі, показано живою людиною зі своїми сумнівами, надіями, болем та любов'ю до ключниці Малуші, яка прийшла в князеві палати як рабиня та й залишилась на все життя рабинею. Автор, твір якого побудований на скупих літописних відомостях, різнобічно і захоплююче зображує події давноминулої епохи, даючи читачеві відчуття тих часів.

ISBN 978-966-03-46-54-3

© Скляренко С. Д., 2007

© Фолио, 2007

Содержание

Княгиня і рабиня	5
Розділ перший	7
1	7
2	9
3	11
4	16
Розділ другий	21
1	21
2	29
3	32
4	34
Розділ третій	39
1	39
2	42
3	47
4	49
5	51
Розділ четвертий	53
1	53
2	55
3	56
4	60
5	62
Розділ п'ятий	65
1	65
2	66
3	67
4	70
5	71
Розділ шостий	74
1	74
2	75
3	78
4	80
5	81
6	84
7	87
8	90
9	92
10	93
11	98
12	99
13	100
Конец ознакомительного фрагмента.	103

Семен Скляренко Святослав

Княгиня і рабиня *Книга перша*

Мандруючи понад старим Дніпром
світанками, удень і вечорами,
вночі, під чистим зоряним шатром,
перед вогнем, що руки грів теплом,
я думкою летів через тумани.

Туди, в минувшину далеких днів,
коли діди, забуті й незабутні,
уперше стали між високих гір,
оглянули широкий виднозір,
за покоління дбаючи майбутні.

Трудилися у поті своїх чіл,
орали землю, ставили оселі,
воздвигли городи і частокіл
і в клопоті буденних трудних діл
сади садили, будували села.

Сварилися, бо рід ішов на рід
і плем'я кров братерську проливало,
на князя князь ішов, і був розбрід,
і знов був мир, за рало брався рід,
Русі знамена сонце осявало.

Боролись предки. З моря і степів
ворожі хижі орди налітали,
палили городи і нищили засів,
та проти них вставала тьма списів,
мечі із піхов люди витягали.

Спасибі вам за цю тернисту путь,
в труді й на раті гідно ви стояли,
нікому з нас ніколи не забудь,
і кожному годиться пом'януть,
що ви створили, що ви збудували.

Почнемо ж нині повість цю смутну
про порохом повиту давнину,
про ті часи далекі й незабутні,

коли діди, прославлені в віках,
виходили на свій великий шлях,
за покоління дбаючи майбутні.

Прийміть же ви, далекі прадіди,
від вашого праправнука Семена
цей скромний труд, а ви, живі, – да не судіть,
якщо не все сказав – то доскажіть,
якщо не так сказав – то допишіть, —
зробив я те, на що хватило сили в мене...

Розділ перший

1

Вийшовши на вал городища, Ант довго дивився й прислухався. Усе віщувало добру днину: від Дніпра ледь повівав теплий низовий вітер, небо вгорі було чисте, а зорі на ньому ясні, срібний серп місяця спускався до правого берега, на травах лежала щедра роса, на Дніпрі і в затоках, прокидаючись, весело перекликалися птахи.

Тож Ант вирішив, що йому не слід ждати, й одразу повернувся до хижі. Переступивши в темряві кілька кам'яних східців, що вели вниз, він відчинив важкі набряклі двері і опинився в хижі.

Там було дуже тепло, парко. Посередині, у викладеній камінням ямі, тліло вогнище, над яким, ніби велике кінське вухо, звисав виплетений з лози й обмашений рудою глиною широкий димар. Ант знайшов у півтемряві сухих дров, підкинув до вогнища, і воно ожило, загоготіло, у димар хвилею покотив густий дим.

Коли вогонь розгорівся ще дужче, у хижі посвітлішало, в червонкуватому миготливому відсвіті окреслились стіни, на кілочках висіла зброя й одяга, складена із жердин, підперта сошками стеля, до блиску витерта ногами кам'яна підлога, низькі двері в стіні, що вели до клітей.

Посеред хижі, недалеко від вогнища, стало видно викладену камінням ще одну яму-піч, у якій пекли хліб, різний посуд біля неї – череп'яні з вузькими шийками корчаги й широковерхі горнці, дерев'яні кадоби, ночви, миски.

Нарешті полум'я освітило й куточки хижі, в одному з яких – за вогнищем – стало видно глиняний приступок, а на ньому дерев'яні постаті Перуна й Волоса, невеличкої, бронзової, вкритої прозеленню Рожениці – фігурки голої, із складеними на животі руками жінки.

У другому кутку хижі, праворуч від вогнища, на низькому помості з дощок, прикрившись звіриними шкурами, лежало кілька чоловік. Ант ходив по хижі дуже тихо, скрадаючись, і вони, либонь, не чули його кроків – спали.

Ант зняв із стіни лук і тул¹, поклав їх біля вогнища. Зігнувшись у низьких дверях, заліз у кліть, щось у темряві довго шукав, а коли повернувся, в руках у нього був цілий жмут комишевого й березового пруття, різні залізця. Сів біля вогнища, взяв ніж, заходився, готуючи стріли, стругати пруття; на один, тонкий, кінець кожного прутика насаджував жолобчате залізце з вістря, на другому робив вирізку або доточував костяний зуб.

У цей час на помості під шкурами хтось заворушився, і звідти виліз спочатку син Анта Микула, а за ним – його жона Віста.

– Що, отче? – запитав, протираючи очі, Микула. – На лови збираєшся?

– Чув нині ніччю рик, – відповів Ант. – Піду понижаю...

– То, може, пішли би оба?

– Ні, Микуло, – заперечив Ант. – На лови йду сам, ви з Вістою ліпше ідіть випалюйте ліс.

– Гаразд, отче, – згодився Микула. – Ми підемо до лісу.

Віста вже загорнула в жар горнець з водою, кинула в нього в'яленої риби й солі, дістала коржів, поставила просто на камені перед вогнищем дерев'яну миску, поклала ложки, метнулась з хижі з цебром, щоб принести води, за нею вийшов і Микула.

¹ Тул – колчан для стріл.

Тоді під шкурами на помості ще щось заворушилось, і звідти висунула спочатку голову, а потім вилізла дівчина – в одній сорочині, з розкошланим волоссям, карими блискучими очима. Вона прокинулась, либонь, раніше і чула розмову старших, бо підійшла до Анта й запитала:

– А що то за рик, діду?

Ант теплими очима подивився на онуку, одіслав набік комишину, до якої готувався ладнати залізце, й погладив дівчину по голові.

– То й ти встала, Малушо?

– Я давно не сплю, діду.

– Рикають олені, – сказав, тримаючи на голові в дівчини свою руку, Ант. – От підү пони-каю, встrelu оленя, приволочу – буде м'ясо, буде й хутро.

– А ти не боїшся, діду?

– Ні, Малушо! Я поцілю його ось цією стрілою, а коли впаде – ножем...

Дівчина захоплено дивилась на обличчя Анта – засмагле, все в глибоких зморшках, з сріблясто-сивою бородою, з довгими вусами. По ньому повз багрянний відсвіт вогнища.

Увійшов Микула.

– Денниця² догоріла, – сказав він. – Світає.

Біля хижі почулись швидкі кроки. Віста принесла цебро води.

– Обмийся, – звеліла вона дівчині. На жару в горнці вже парувала юшка.

– То й сядемо, – владно промовив Ант.

Усі стали підходити до вогнища. Віста налила з горнця у миску юшки, поклала ложки, наламала коржів. Але ніхто не їв, усі мовчали.

Ант відклав свої стріли й залізця, встав і пішов до дверей хижі, розчинив їх і одступив набік, щоб кожен, хто трапився б у цю годину, міг зайти й сісти до вогнища. Але в дворі, як звичайно, нікого не було, і, зачинивши двері, Ант повернувся й сів на підлозі перед вогнищем. Близько від нього сіли Микула з Вістою й дівчина.

Проте й зараз ніхто не почав їсти. Усі мовчали. Замисленими очима дивився на вогонь Ант, туди ж неспокійним поглядом дивились Микула, Віста, дівчина.

Такий був давній покон³ їхнього роду: люди, що жили у городищі, в цій хижі і в інших, завжди збиралися на світанні тут, щоб поїсти, послухати слова старійшини. Раніше ніж починати снідання, старійшина ламав хліб, брав частку від страв і кидав це у вогнище, бо, як вірили, під ним жили душі пращурів, усіх, що пішли вже з роду. Вони також жадали своєї жертви.

І зараз старійшина Ант одлюмив і кинув у вогонь шматок коржа, набрав з миски й виплеснув ложку юшки.

Усі бачили, як упав на жар шматочок коржа, як у тому місці, де пролилась юшка, вогонь притух, а потім розгорівся.

Тоді Ант набрав нову ложку юшки.

– Боги прийняли жертву, – сказав він. – Будемо їсти ми, і щоб завжди нам було добре...

Хіба міг старий Ант знати, що це остання його жертва?

Після снідання Ант одягнув широкий пояс, почепив до нього з лівого боку набитий стрілами ремінний тул, з правого – ніж, взяв у руки зроблений з буйволової кості лук, поспробував тятиву.

Це був добрий лук, який Ант дістав тоді, коли ходив з князем Олегом до Джурджанського⁴ моря. Тятива на ньому була зроблена із кінської жили, і зараз, коли Ант натягнув її й раптом одпустив, вона довго й тонко дзвеніла.

² Денниця – вранішня зоря.

³ Покон – звичай.

⁴ Джурджанське – Каспійське море.

– Грає! – засміявся Ант. – Аби тільки олень!

Так вони вийшли з хижі – батько Ант, босий, у чорному гостроверхому вовняному ковпаку, грубих сірих ногавицях і такій самій сорочці, підперезаний поясом, озброєний луком, стрілами, – воїн; син його Микула – з непокритою головою, в довгій, підперезаний ремінцем сорочці, босий; на порозі стояла Віста – вона винесла батькові на дорогу у міху коржів, шматок веприни, дрібок солі; з темної ж хижі, де яким вогнем горіло вогнище, визирала Малуша.

Батько Ант зітхнув – певне, він пригадав, як колись, почувши оленячий рик у лісах, збирались на цьому дворі, сіддали коней вої – десять, двадцять, тридцять, – їх проводжали жони, діти, старійшини ж сиділи під стінами хижі й посміхались, пригадуючи свої давні лови...

Зараз батько й син стояли на тому ж місці, серед того ж самого двору, але тихо й порожньо було навкруг. Хижа, у якій жив Ант і його предки, вросла в землю, похилилась; біля хижі ще лежав камінь, на якому колись гострили мечі й ножі, але зараз його затиало травою й зеленим мохом; у дворі не ревля, як колись, худоба, а кінь Анта – старий бойовий кінь – гриз на валу в'ялу пашу; навіть пес їхній – добрий пес, вовкодав, – постарів, спав під стіною.

Коли Ант з Микулою пройшли двором і вийшли на вал, їм стало видно хижі тих родовищів, що народились тут, у городищі, але пішли звідси. Хижі тяглись півколом, що починалось біля Дніпра, завертало до лісу і знову виходило до Дніпра вище, біля кам'яного оскока.⁵

Хижі ці були не такі, як та, в якій доживав Ант. Стара хижа їхнього роду ховалась за валами городища, ці ж здебільшого стояли на горбках. У городищі було ціле поле, тут двір від двору відділяло гостре околя, самі хижі були великі, деякі з них помашені білою або зеленою глиною, над деякими височіли дахи з драниці, з димарями, голубниками.

Зараз скрізь у хижих вже прокинулись, там чулись голоси, ревля худоба, високо в небо від хиж тяглись димки.

– То я й піду! – промовив Ант, взявшись за лук.

– Иди, отче! – попрощався Микула.

2

Великий і численний рід, один із родів полянського племені, до якого належав Ант, споконвіку жив над Дніпром. У ті часи, про які йде мова, тут, на високій кручі, недалеко від землянки Анта, ще стояло – впритул одним боком до лісу, а другим до Дніпра – городище, на валах якого пращури роду не раз сходились з ворогами, через що рови й піски навкруг засіяні були стрілами, людськими кістями, череп'ям. Звідсіля ж скрізь по кручах над Дніпром у ясну днину можна було побачити городища інших родів, від них ген-ген у степ рядами тягнулись могили – деякі дуже давні – з кам'яними постатями забутих предків. Вони стояли на вершинах могил, як сторожі, у шоломах, з мечами біля поясів, довгими, аж до колін, руками; могили повесні обсіпав білий цвіт, а восени, ніби бризки крові, буйно вкривали кетяги калини.

Ант прожив чимало на світі, мав братів – Тудора, Жадана, Тельця й Прися, що загинули один за одним на брані, було в Анта три жони, яких він набагато пережив, а від них мав синів... Але й з синами не пощастило Анту – чотири з них склали голови в далеких походах, три сини, що залишились живі, покинули під старість батька.

Як і чому все це сталося, Ант зрозуміти не міг. Колись, ще за діда Воїка й батька Уліба, жили вони родом своїм у городищі в одному дворі, де на чільному місці стояла землянка старійшини, а ошую й одесну від неї землянки молодих, ще далі – кліті, ями для всякого жита, обори. Тоді вони разом виходили за городище, щоб засівати землю, разом ходили на лови, їли біля одного вогнища, поважали й слухали старійшин своїх. І старійшини, правда, були того

⁵ Оскол – скеля.

варті – вони першими виходили на вали, коли на Дніпрі чи в степу з'являвся ворог, водили людей на рать, від роду складали богам жертви, чинили суд.

Часто, підійнявшись стежкою між трав на вали городища й дивлячись на плесо, кручі, на весь Любеч, як прозивали це місце люди, Ант думав і сумував, чому живе так довго, чому його не кличуть до себе предки? Він, Ант, як єдиний син, що залишився в живих після старійшини Уліба, заступив місце батька, по закону й покону дідів був старійшиною, але хіба він міг стримати рід, що розсипався на його очах, танув?!

Це почалося за старійшин Воїка й Уліба, але тоді рід був великий, міцний, дружний, і коли один воїн пішов жити до жони в інший рід за Дніпром, а ще раз молоде подружжя оселилось на горі між двома родами – шкоди від цього не було. Але коли помер Уліб, то одразу багато родичів вийшли й поставили свої хижі далеко від городища над Дніпром і попід лісом; пізніше родовичі стали виходити один за одним, і нарешті дійшло до того, що по всій долині й кручах вирости, як гриби, хижі й оселі. Біля старійшини Анта залишилися тільки три сини – Бразд, Сварг та ще Микула.

Довго сидів на дідівському дворі і син Бразд. Ант сам послав його до княжої дружини, коли князь Ігор ішов на деревлян, сподівався, що повернеться Бразд і житиме з ними сукупно.

Бразд повернувся і, як говорили люди, з великою данню. Цілий міх привіз із собою, а крім того, ще й княжу печать, пожалування. За вірну службу князь Ігор давав йому поприще⁶ землі, поприще лісу, де сам захоче Бразд, і назвав його в Любечі своїм княжим мужем.

Що це за княжий муж, усі дізнались пізніше, коли в Деревлянській землі вбили князя Ігоря і коли на столі в Києві сіла Ольга. До цього Любеч платив князеві дань – від рала й від дому. Княгиня ж Ольга завела скрізь – і в Любечі також – уроки й устави⁷. Устав їм робив князь чернігівський Оскол, брав урок волостелин остерський Кожема, а посадником його в Любечі став Бразд. Тоді він і пішов від батька Анта, збудував над Дніпром терем.

Жив біля батька син Сварг – золоті руки мав хлопцем, від старих людей, а також і від Анта навчився варити крицю, замолоду залізом і кузню⁸ постачав весь рід. Але пізніше, коли одружився Сварг з дівчиною іншого, задніпрянського роду, то вийшов з городища, поставив на узліссі свою хижу.

Тільки один син Микула залишився з батьком Антою. З цим сином старійшина і доживав свій вік.

Любеч – так здавна називали люди полянського племені городище роду Воїків над Дніпром. Навкруг цього городища стали інші городища й роди – все любечани. А от роди й розсипались. Любеч, Любеч, що сталося з тобою?

Заглибившись у свої думи, тихо крокував лісом старійшина Ант.

Це був чудовий віковий ліс, що починався далеко звідси в верхніх землях і широкою пасмугою, звиваючись, як полоз, тягнувся понад лівим берегом Дніпра, ніби прикриваючи його від поля, аж до пониззя.

Вищі від усіх дерев стояли тут сосни, часом густо, часом поодиночі, з голими, жовтими, як віск, стовбурами, і зеленими, рясними вершинами височіли вони над лісом, ніби дозорці, що, збивши наозад ковпаки й приклавши руки до чіл, пильнують, дивляться у вічність.

Під ними ж, як вої, що тільки ждуть загаду і одразу, коли пролунає клич, рушають уперед, – стояли, переплітаючись гіллям, вrostали в землю корінням дуби й берези, ясені й осокори, а де болота – вільшина.

⁶ Поприще – міра довжини, 2/3 версти.

⁷ Уроки й устави — податки.

⁸ Кузню – різні вироби із заліза.

Були дні, коли по вершинах сосон угорі пробігав легіт, все дужче й дужче починали дзвеніти їхні стовбури, і тьма дерев озивалась шумом-скрипом, розгойдувалась, рипіла, рвалася із землі.

Тоді над лісом, як вали в морі, котились важкі, чорні хмари, вони чіплялись за вершини сосон, обгортали тьму дерев, у чорній імлі з хмар починали бити блискавки – вціляли то в одно, то в друге дерево, що з великим гуком, ніби прощаючись із життям, падали, валились на землю.

Але цього ранку, коли Ант вирушив на лови, в лісі було тихо, ніщо не порушувало його спокою й величі, вряди-годи тільки десь сумно жалілись горлиці, каркав ворон, та ще в ярах, які перерізували ліс, дзвеніли шумні потоки.

Проте не до цих шумів і звуків дослухався Ант. М'яко ступаючи по настилу з опалого листу, який товстим шаром лежав під деревами, обережно розриваючи гілля виспаної червоними ягодами шипшини, він слухав, чи не почує десь рику оленя.

Раз він натрапив на цілий табун вепрів, що спали в яру над потоком, сполошив їх, але не став гнатись за ними, бо стикатись одному з цілим стовпищем цих хижих звірів було небезпечно.

Потім Ант пройшов зовсім близько від барлога ведмедя – і з ведмедем він зустрічатись у цей час віч-на-віч не хотів; нехай лягає спати. Ант зустрінеється з ним, коли все навкруг вкриють сніги.

А потім він хоч і не чув рику, але натрапив і на оленячий слід... Їх було два, це Ант побачив по сліду копит. Олені провели тут усю ніч, що видно було по розбитій землі, вони пішли звідси зовсім недавно, бо скрізь на траві ще лежала роса, а там, де проходили олені, вона була збита.

Ант рушив по сліду оленів. Їх, напевне, хтось сполохав, бо спочатку вони бігли широким кроком, далі пішли спокійніше, один за одним, часто зупиняючись і обгризаючи молоді пагінці на берізках і грушах, а в зелених долинах ласували свіжою травою.

Пізніше, коли сонце піднялось високо над лісом, роса опала, трава просохла і стежити за оленями стало важче, Ант вдивлявся навкруг так, що йому аж очі боліли, слухав так, що аж дзвеніло у вухах, втрачав слід, знову знаходив його, знову втрачав.

Проминуло, мабуть, багато часу, і далеко зайшов Ант, бо помітив, що ліс рідшає, сонце опинилося в нього за спиною.

Але в цей час він ще раз піймав слід оленів – вони тільки-тільки пройшли березняком, вільшиною по болоту і йшли спокійно рядком.

Ант вийшов на узлісся, став під деревом, щоб його не помітили олені, побачив перед собою випалене сонцем поле, де рядами стояли високі могили, де було надзвичайно тихо, тільки цокотіли й цокотіли коники.

І тоді сталось те, чого Ант не міг ждати, – серед одноманітного стрекотання коників почувся пронизливий свист, і раптом гостра стріла впилася в груди старійшини Анта.

3

Стоячи на валу, Микула довго дивився, як батько пішов з луком у лівій руці в'ялими травами, якийсь час крокував по узлісся, а там і зник між стовбурами дерев.

Тоді Микула з Вістою, взявши корчажець із жаром, також пішли до лісу, де треба було випалювати пеньки, а в городищі залишилась тільки Малуша.

Коли ж увечері, чорні від диму й дуже стомлені, Микула з Вістою повернулись з лісу, батька не було.

– Забарився старійшина, – сказав Микула. – Певне, далеко зайшов.

І коли стемніло, Микула кілька разів виходив у двір, прислухався, але ні увечері, ні за всю довгу ніч кроків батька біля хижі не було чути. Не з'явився Ант і наступного дня, й ще однієї ночі.

Тоді, аж на третій день, Микула кинувся по Любечу: рід розповзся, кожен живе нарізно, а все ж Ант – старійшина: коли приїжджає хто від князя – він веде з тим мову, коли ставиться дань – йому належить перше слово... Микула не помилився: і брат Бразд, і брат Сварг дуже стурбувались, почувши, що Ант два дні тому пішов до лісу й не повернувся; усе селище сполошила чутка про те, що Ант зник. Тому три брати і ще кілька любечан з ними засідлали коней, поїхали слідом Анта, довго никали в лісі; нічого там не знайшовши, виїхали в поле.

Там, на високій могилі з кам'яним пам'ятником колишньому старійшині їхнього роду Воїку, вони знайшли Анта. Він лежав весь у крові, з стрілою в грудях.

Проминули день і ніч, ще один день і нова ніч, але Ант не приходив до пам'яті; весь у вогні, лежав на помості, з грудей його виривались хрипи й свист, часом він заходився від кашлю, простягав перед собою руки.

Микула й Віста не відходили від батька, перевертали старійшину, піднімали вище на соломі його голову, напували.

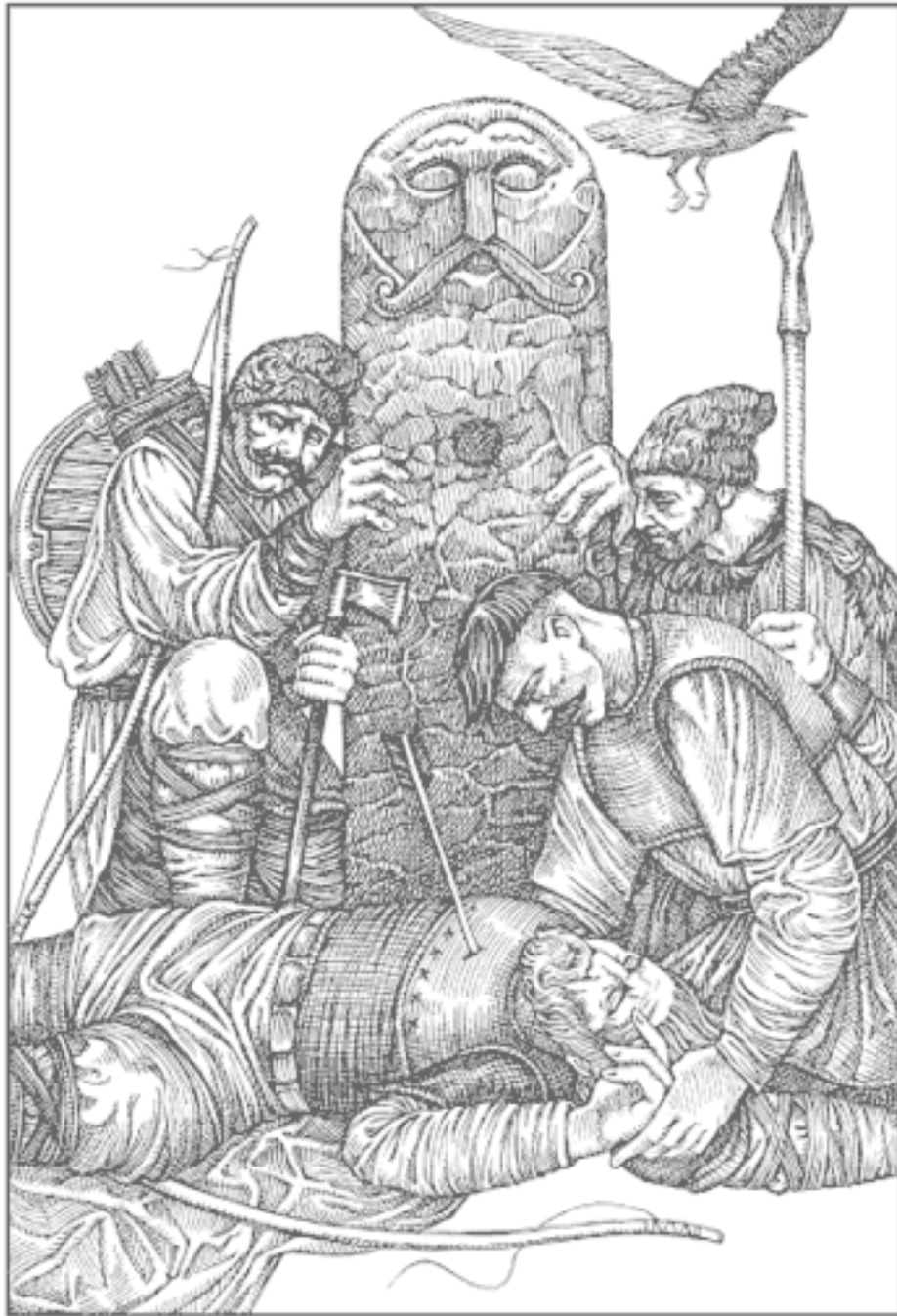
Уранці й надвечір невелика родина сідала навкруг вогнища. Віста наливала в миски страви, клала дерев'яні ложки. Їжа в них була одноманітна, убога – юшка з в'яленої риби з прісними коржами, спеченими на каміннях вогнища, сочиво з гороху або квасолі, іноді ціж із ситою⁹. Тепер уже Микула лив ложку юшки й кидав дрібні шматочки коржа у вогонь. Принишклі Віста й Малуша дивились, як вогняні язики обгортають і поглинають жертву, потім починали їсти. Тільки батько Ант нічого не їв, лише зрідка ковтав воду. Дивно було, як тільки живе старійшина.

Пізньої ночі Микула сидів біля вогнища і думав. Віста і Малуша вже спали. У вогнищі потріскувало й сичало мокре коріння, неначе там хтось сидів і важко дихав. Звуки долітали і з-за стін хижі. Одного разу здалося, що десь близько плаче дитина, іншим разом чувся безугавний, страхітливий легіт, іноді біля самого порога лунали дивні кроки – не людини і не коня...

Але Микулу ці звуки й шуми не дивували й не лякали. Він, як і всі його предки, що споконвіку жили над Дніпром, вірив у те, що на світі є боги добрі і боги злі, що людина може жертвою купити у добрих богів щасливе життя, але не повинна ворогувати й з богами зла.

Дослухаючись до звуків і шумів ночі, він пізнавав за дверима кроки домовика, що має цапині копита, на вітах дерев плакали, як малі діти, нави, на даху реготались диви, а під вогнищем у землянці ворушились чури – душі предків.

⁹ Ціж із ситою – кисіль з розчином меду.

Там, на високій могилі з кам'яним пам'ятником колишньому старійшині їхнього роду Воїку, вони знайшли Анта. Він лежав весь у крові, з стрілою в грудях.

І раптом він почув тихий голос батька Анта:

– Микуло!

Він аж здригнувся, бо ніяк не сподівався, що батько Ант може подати голос. Схопився і одним кроком опинився біля помосту.

Батько Ант дивився на нього таким поглядом, ніби хотів переконатись, чи справді то син стоїть перед ним.

– Микуло!

– Це я, батьку Ант! Що треба?

Старійшина сказав:

– Нічого... Чи готові сани?

– Сани?

– Так, так, вони мусять стояти за порогом... Подивись...

Микула зрозумів і жахнувся батькових слів. Сани! Отже, він збирався у далеку дорогу – до прашурів.

– Сани готові, – сказав Микула.

– То й добре, – промовив Ант. – Я вже буду їхати. Він на мить замовк, одкинув голову і довго дивився на димар, куди тонким струмком вкочувався дим... Потім сп'явся на руки, провів очима по землянці й помосту, де спали Віста і Малуша.

– Тут нікого немає? – запитав Ант.

– Ні, батьку Ант, тут нікого немає, – швидко відповів Микула, думаючи, що старійшина знову втрачає свідомість.

Батько Ант сидів на помості, впираючись руками в дошки. Обличчя в нього бліде й суворе, очі чисті, він навіть не хрипів, не кашляв, був лише неспокійний.

– За порогом хтось стоїть, – сказав він.

– Ні, батьку, – відповів Микула, – там нікого немає.

– Не говори, – перебив його Ант. – Я знаю... Вони стоять, ждуть. Іди ближче. Слухай, Микуло...

Він замислився, ніби пригадував щось.

– Так, так, – повів далі він. – Отоді за лісом мене вцілив печеніг... стрілою в груди... Але я вистояв, сховався, а потім поповз у поле, вбив печеніга біля могили старійшини діда Воїка. І там я довго лежав... Уночі ж, коли зійшов місяць, до мене прийшли Уліб і Воїк, всі старійшини, вони сіли навкруг мене із мечами й щитами, довго говорили... Але що, що вони мені сказали?

Ант знову замовк, заплющив очі, намагаючись, певне, уявити, як він лежав уночі в полі на могилі, як сиділи, поставивши біля себе щити й спираючись руками на блискучі мечі, давні прадіди його, як один за одним вони говорили.

– Старійшина Уліб сказав: «Ант вже багато прожив на світі, він старий і немічний, покличемо його до себе!». А старійшина Воїк вдарив мечем об землю й мовив: «А хто берегтиме наш скарб?». Тоді всі сказали: «Нехай вже сам Ант думає, кому берегти скарб». Ти чуєш, Микуло... Сани стоять, я піду до предків, і віднині старійшиною роду будеш ти... Слухай, Микуло, і запам'ятай... Брані були прежде дідів наших і при батьках наших, світ стояв до брані, брань була до світу... Не я винен, що рід наш розпадається і вже розпався... Але роди знову зійдуться і зіллються. Тобі заповідаю – бережи рід свій, бережи скарб, що залишився нам від батьків і дідів...

– Який скарб? – вирвалось у Микули.

– Цей скарб лежить у землі над Дніпром... Візьми рискаль і шукай його... Він закопаний тут, за городищем, над Дніпром... Ти чуєш, Микуло?

– Чую, батьку Ант.

– Збережеш скарб?

– Збережу, батьку.

І раптом на очах Микули батько Ант змінився: обличчя його стало блідим як крейда, погляд поплив по хижі.

– Ти чуєш? – тривожно запитав він.

– Що?

– Вони шумлять – ідуть. І несподівано:

– Де мій лук і стріли?

– Он висить лук, а он стріли.

– Дай мені лук, дай стріли... Та швидше, Микуло... Микула кинувся до стіни, зняв лук, вибрав стрілу. Тоді Ант встав з помосту, взяв лук і стрілу, пішов до дверей, відчинив їх. Микула не знав, куди збирався йти батько, але й сам кинувся вперед, підтримав Анта.

За дверима лежала чорним-чорна ніч, нічого не було видно – порожнеча, пустка. Але Ант, напевне, щось бачив серед цієї ночі, бо затремтів, схопив у ліву руку лук, поклав на тятиву стрілу.

– Бачиш, – хрипко сказав він Микулі. – Он вони ідуть на наш рід, на землю нашу... Але не діждете, не візьмете наших скарбів...

Так, ніби він був зовсім здоровий, батько Ант прицілився кудись у темряву, щосили натягнув тятиву – і задзвеніла вона, заспівала стріла, вирвалась і полетіла в темряву ночі.

А далі батько Ант випустив лук, здригнувся, враз неначе переломився і важко впав на долівку.

– Батьку Ант! – крикнув Микула. – Батьку Ант!

Він бачив, як лише раз дихнув батько, лише раз здригнулась права його рука.

У хижі стало надзвичайно тихо.

Коли батько Ант помер, прокинулись Віста й Малуша. Смерть старійшини приголомшила їх, груди їм розривала печаль. Але вони знали, що в цю хвилину, коли душа Анта тільки-но розлучилася з тілом, не можна і не треба плакати. Вони тільки стрімголов побігли до найближчих своїх сусідів, щоб привести їх опорядити тіло і вже тоді поплакати.

Незабаром вони повернулись з сусідками, разом обмили й одягли небіжчика, вимостили на землі з соломи довге й широке ложе, застелили його старим килимом, поклали тіло так, неначе старійшина сидів, витягнувши до колін руки, трохи одкинувши назад голову, і думав.

Микула ж дістав шолом, меч і щит батька, поклав їх поруч із тілом: шолом у головах, меч – біля правої руки, щит приставив до ніг воїна. Біля голови батька Микула поставив спис.

Тепер вогонь горів позад старійшини, він вже попрощався з вогнищем роду і був повернутий до порога, – там стелилась нова його дорога до предків.

Двері хижі й вікно в стіні були розкриті, на підвіконня поставили корчажець з ситою, що лишилась від вечері, і поклали шматок теплого ще коржа.

Потім жінки вчинили жаль по мертвому, плакали біля старійшини, розповідали про печаль – широку, як море, глибоку, як небо.

Микула не міг сидіти в землянці, вийшов у двір, опустився на товсту дерев'яну колодку й замислився. Смерть батька надзвичайно вразила його, але все це було вже позаду. Зараз він думав про це, що батька треба поховати, як велить покон, наступного дня, а зараз слід піти до братів Бразда й Сварга.

І тільки почало світати, він зробив з ряднини чорну корогву, рушив з нею по Любечу, попрямував до дворища брата Бразда.

Потрапити до брата Бразда, правда, було не так легко. Вийшовши з батькового двору, він оселився далеко від усіх любечан, серед старих випалів, яких уже не засівали, поставив там велику хижу, обкопав дворище ровом, насипав вали, а на них виставив ще й гостре околля – від звіра, – говорив Бразд.

Так і жив брат осторонь від людей із дружиною Павлиною, яку привіз з-за Дніпра, жилавою, неговіркою жінкою; мали вони трьох хлопців, працювали скопом, рано прокидались і рано лягали, а на ніч випускали на вали лютих псів.

Ці пси й зараз не пускали Микулу до дворища Бразда, як не махав він чорною корогвою, як не кричав на них. І тільки тоді, коли з хижі вийшла Павлина й нагримала на псів, вони відступили від Микули.

– Батько Ант помер цієї ночі... – сказав Микула. Бразд похилив голову, постояв хвилину, але одразу ж вирівнявся, промовив:

– Доста пожив на цьому світі. Старий вже був і немічний наш батько.

Микула хотів заперечити, сказати, що Ант був ще роботящий, дужий і багато-багато літ міг би ще жити, але пригадалися сварки Бразда з батьком, пригадався день, коли Бразд пішов з гнізда старійшини, і змовчав Микула, тільки стиснув у руках чорну корогву. Сказав:

– Сьогодні треба й поховати його.

– Добре, – згодився Бразд, – поховаємо.

– У мене немає коней, щоб одвезти до городища.

– Дам коні.

– Хотів би я й тризну справити...

– Дам вепра.

– Спалити б треба було батька... – сказав Микула. Бразд подивився навкруг, погладив свою бороду.

– Це ж лісу скільки треба. Навозити й пустити за вітром? І вже давно нікого не спляють, всіх просто в землю.

– Так він же не всі, а старійшина...

– Ет, старійшина! – махнув рукою Бразд. – У землю... Набагато уважніше вислухав Микулу брат Сварг – він і за життя ніколи не сварився з батьком Антою, розмовляв шанобливо й ласкаво, про все з ним радився.

Зараз, почувши про смерть батька Анта, він розпитав у Микули, як помирав батько, що говорив, навіть заплакав.

І жона Сварга, руда Милана, також заплакала, затужила, хоч було помітно, що робила це вона не від серця, а по покону – нехай чує душа мертвого, що за нею тужать усі.

– А про який же скарб говорив батько? – поцікавився Сварг, почувши про заповіт батька.

– Не відаю, – відповів Микула.

– За городищем, над Дніпром? – Сварг довго дивився темними своїми очима на городище й могили за ним. – Але ж там живеш ти?

– Не знаю, брате, про що говорив батько.

– То я зараз і прийду, – сказав Сварг і якимось гостро подивився на брата. – Може, що треба й принести? Колоду на корсту¹⁰, цвяхи, якесь залізо. Говори, Микуло! Все принесу, все віддам, я ж так любив старого, і таке зараз у нас горе. Говори, Микуло!

Ні, Сварг, безперечно, був добрим сином батька Анта!

4

Усі поспішали. Недалеко від хижі серед зеленої трави кілька дереводілів кінчали видовбувати з колоди корсту, а ще один лаштував до неї віко. Біля воріт двору стояли запряжені парою коней сани. Поховати тіло Анта будь-що треба було до заходу сонця, бо інакше душа його могла заблудитись у нічній імлі.

Ховали Анта як старійшину. На дворі вже до полудня зібрався весь Любеч. Жінки ішли з плачем, несли страви для тризни. Чоловіки збиралися з щитами і мечами, як велів покон. Із хижі чимдалі дужче долітав одноманітний, дуже смутний плач жінок. Ант сидів на помості перед вогнищем і неначе слухав цей плач. На вікні стояв покорм для душі Анта – сита й хліб.

Микула вийшов у двір. Дереводіли вже кінчили корсту, вони разом перенесли і поставили її на саннях. Потім Микула випустив з обори коня Анта. Колись це був добрий жереб, зараз він стояв старий, сухоребрий серед двору, низько опустивши голову, ніби також сумував.

На дворі були Бразд і Сварг. Бразд незадоволено покрутив головою – сонце схилялось все нижче й нижче.

¹⁰ Корста – труна.

– Почнемо! – промовив Бразд.

Разом із дереводілами брати пішли до причілка хижі. Глухо вдарився об стіну топір, вдруге удар прозвучав дзвінкіше, тріски полетіли від сохи на причілку. Трохи згодом соха переломилась, чоловіки вперлись руками, і частина стіни з тріском вивалилась просто в хижу.

Через цю дірку в стіні і винесли надвір тіло Анта. Дужче заплакали, затужили жінки. Анта поклали в корсту. В ногах у нього поставили віко, меч, щит, корчагу з вином, хліб. Потім Микула виніс із хижі й розбив на дерев'яному чурбані дві корчаги – на цій землі вони батьку Анту не були потрібні. Виніс він ще з хижі лико з вівсом, щоб посипати шлях, коли рушать коні.

Ще дужче затужили, заплакали жінки, не стрималась і Віста – її тужний крик залунав серед двору. Коні рушили. За саннями хтось вів коня. Услід жалобному походу Віста кидала овес. Потім Віста повернулась до хижі – там треба було спалити соломі, на якій лежав Ант, ставити на вогонь корчаги з м'ясом, готуватись до тризни по покійному.

Старійшину поховали над Дніпром одразу за городищем, недалеко від могил інших родовичів. Могила для Анта була викопана широка, простора. Кілька чоловік зняли корсту з саней, поставили на дно ями. Поруч із старійшиною поклали його щит, меч, спис, а в ногах поставили дві корчаги з медом і вином.

Колись, і це добре пам'ятали люди, саме тоді, коли ховали Уліба й Воїка, біля могили вбивали й кидали на дно ще й коня, але зараз всі про це забули. Антів кінь постояв якусь хвилину біля натовпу, понюхав землю і побрів, кощавий, немічний, серед в'ялих трав.

Як тільки в могилу посипались перші грудки землі, любечани, як і колись, вдарили в свої щити, у нестямі закричали жінки, і ці шуми й крики довго лунали над кручами й Дніпром, у далеких просторах.

Мовчки всі повертались до землянки старійшини, біля порога для очищення обмивали руки водою, над вогнищем їх гріли. А на душнику, через який із землянки викочувалась надвір гаряча пара від їжі і людей, стояв непочатий корчажець із ситою й лежав шматок коржа – це було все, що рід залишав для душі старого Анта.

– Сядемо, люди, до вогню, – запросив Микула.

– То й сядемо, – залунали з усіх кутків голоси.

А вже в хижі збилося так багато людей, що біля вогнища не вистачало й місця. Тому дехто сів, а багато ще й стояло, жадібно поглядаючи на казан, над яким вставала пахуча пара.

Тризну почав старший син Бразд. Він кинув у вогонь жертву, плеснув вина. Усі стежили, як вогонь поглинав м'ясо, пригас у тому місці, де пролилось вино, й забував з новою силою.

Микула поспішав. Він раз за разом черпав у кадї вино, давав людям. До ночов, куди Віста поклала варене м'ясо, простягалось разом багато рук, люди пальцями брали кращі шматки.

Коли ж усі добре сп'яніли, у хижі залунав голос когось із старших:

– Ант був сином Уліба, онуком хороброго Воїка, нашого полянського роду...

І люди, кожен по-своєму, але всі в один голос, проказали, ніби проспівали:

– Нашого полянського роду... Один голос дуже спокійно повів далі:

– Рано Ант сів на коня, взяв у руки меч і щит, все життя боровся з ворогами...

Люди одразу ж співучими голосами підхопили:

– Боровся з ворогами....

Пили мед, рвали руками м'ясо, славили Анта.

...Потім усі пішли. Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкури й лягли спати. Доста натомився і Микула, він також хотів спочити, але не йшов брат Бразд, сп'янілий від меду й олу¹¹. Він все ходив по хижі, зупинявся то в одному кутку, то в другому, брат Сварг також не йшов, сидів біля вогнища мовчазний і похмурий.

¹¹ Ол – пиво.

– То, мабуть, вже будемо, браття, й спати? – сказав Микула.

– Спати? – Бразд зупинився серед хижі й хитнув важкою розкуйовдженою головою. – Ти сказав правду, брате Микуло, хочеться спати... і, мабуть, вже ми й підемо, Сварже. А тільки, може, ліпше би було поговорити про все нині.

– Правда, правда, – підтримав його Сварг.

– То й поговоримо, брати, – згодився Микула, думаючи, що Сварг і Бразд, вражені смертю батька, ще раз бажають поговорити про нього, пригадати. – Сідайте, браття, до вогню, я ось древа підкину.

Він пішов у куток хижі, взяв трісок, які дереводіли натесали, готуючи корсту для батька Анта, і кинув їх до вогнища. Потім усі троє сіли до вогню так, що майже торкалися головами.

– Добре... добре... – почав Бразд. – От ми й зібрались тут, при вогнищі, то поговоримо про діло.

– А про яке діло говорити маємо? – запитав Микула й поворушив тріски, що встигли вже підсохнути й одразу ж повилися вогняними язиками, залопотіли.

– Та про озадок¹² той, – відповів Бразд, одвівши голову від вогнища, що обпікало йому шкіру, й дивлячись на брата великими блискучими очима, в яких відбивалося полум'я й жар.

– Слухай, Бразде! – крикнув тоді Микула. – Та хіба ж можна нині, коли ще й вогнище не перегоріло, говорити про озадок?!

– А коли ж про це й говорити, як не нині, – суворо процідив Бразд, і Микула на цей раз чомусь не пізнав голосу старшого свого брата. – Оже отець Ант, помираючи, розділив би дом свої діти, на тому б і стояти, паки ж без ряду¹³ помер, то всім дітям озадок... Так говорив і сам батько Ант. А вже він знав закон і покон...

– То правду, правду мовив Бразд, – втрутився Сварг. – А чому маємо ждати? Нині кінчимо все.

– Але що будемо ділити? – обвів очима хижу Микула.

– А все, – широко розвівши руки, неначе обнімаючи вогнище, хижу і всі речі в ній, сказав Бразд. – Все поділимо, що лишилося по батьку...

У цей час древо у вогнищі розпалилося, загоготіло, із нього з тріском посипались у всі боки іскри, і Микула подумав, що то, напевне, душі прашчурів, які звичайно живуть у теплі під вогнищем, почули їхню розмову, гніваються, але не сказав нічого про це братам, а промовив стиха:

– Так от чому ви залишилися, браття, і не можете спати... Ех, брати, брати!..

– Зажди, – перебив його Бразд. – Ти що, сваришся? Може, ти не згоден, тоді розтяжаємось про озадок перед князем, нехай детський¹⁴ іде нас ділити. На покорм візьмемо, дамо йому гривню кун¹⁵ за в'їзд і на виїзд... А може, батько Ант залишив усе тобі? Так ти говори, розтяжаємось... Ну, говори!

– Ну, говори! – крикнув сердито вже й Сварг.

– Ні, брати! – відповів їм Микула, якого злякала сама думка про те, що вони, сини старійшини, підуть розтягатись до князя. – Не треба нам тяжби, нічого мені батько не залишав, а заповідав одно: бути таким, як він, берегти рід, вогнище наше.

– Вогнище тобі й буде, – промовив Бразд, – по закону давньому відомо, що якщо отень¹⁶ двір буде без діла, то належить меншому синові... Ти, Микуло, менший, – твій і двір, і рід, і вогнище... Але хіба, крім вогнища, нам нічого ділити?

¹² Озадок – спадщина.

¹³ Без ряду – без заповіту.

¹⁴ Детський – княжий виконавець.

¹⁵ Гривня, куни – грошові одиниці.

¹⁶ Отень – батьківський.

Низько схиливши голову на руки перед родинним вогнищем, яке вже встигло перегоріти й пригасало, сидів і думав важку думу Микула. Бразд говорив правду, – він діє і чинить так, як велить усталений віками покон і як велів робити сам батько Ант... Але і покон, і батько Ант говорили про членів роду, а Ант був головою всього роду, і оце вогнище, біля якого вони зараз сидять, – це ж вогнище не Анта, не Микули, а знову ж усього роду.

Але Микула не міг розповісти цього братам.

– Діліть! – сказав він і з одчаєм махнув рукою. – Діліть вогонь, мене, жону...

– Навіщо нам ділити вогонь, жону... – глузливо засміявся Бразд. – Поділимо тільки те, що було Антоvim, нашим, кожному – своє....

– Діліть! – ще раз сказав Микула.

– А ділити нам і небагато, – повів Бразд. – Про двір і хижу ми домовились – ти менший, це твоє... Але є, Микуло, лядина¹⁷...

Микула подивився на Бразда, ніби не розумів його.

– Та хіба ж мало землі навкруг? Бери хоч і всю, до самого города Києва.

– Навіщо мені вся земля? – хижо засміявся Бразд. – Багато землі мені не треба, трохи маю, трохи мушу додати. Тому й сказав про лядину, про ту землю, яку ми родом обробляли, де рубали дерева, палили пні, орали, засівали оцими-о руками. Від лісу до пісків – от про що говорю. Кому її дати?

– То, може, хай тобі і буде лядина? – допоміг Браздові Сварг. – Мені, браття, землі не треба, я вже якось без неї проживу. Микула, бачу, теж за лядину не б'ється. Бери її собі, Бразде.

Коли б це трапилось пізніше, Микула діяв би інакше, тоді б він напевне замислився над тим, чому Бразд завів мову про лядину, але зараз він тільки крикнув:

– Бери собі лядину, брате!

У цю годину, коли йому було так важко, він подумав ще й про коня, про якого після похорон усі забули і який, либонь, бродить десь на луках... старий, немічний кінь.

– То й коня бери, – сказав Микула.

– Кінь буде тобі, – заспокоїв його Бразд. – Кінь при дому... А от возів, їх два, – поділи-мось, Микуло.

– Один буде тобі, Бразде, – сказав Сварг, – один Микулі, а я скую собі сам.

– Візьму, – згодився Бразд. – Але там у клітках є ще й лемеші, рала. Тобі, либонь, не треба, Сварже?

– Не треба, – відповів Сварг, – скую.

– Тоді навпіл, Микуло?

– Бери хоч і всі.

– Ні, – заперечив Бразд, – тільки навпіл. І корчагами в дворі, куди колись насипали всяке жито, і батьковим одягом також поділимось.

– Є ще й зброя, – нагадав Микула й показав очима на старовинні шолом, щит і меч, які лишились після батька Анта, а зараз стояли під стіною.

Бразд байдуже махнув рукою:

– Нехай це буде тобі.

Аж тоді Сварг тихо промовив:

– А мені, браття, дайте різну кузню. Там у клітках чимало її лежить – криця й лячки, кувадла та молоти. Вам вони ні до чого, мені будуть у нагоді.

– Забирай усе! – крикнув Бразд.

– Бери, – згодився Микула.

¹⁷ Лядина – поле, оброблена земля.

І вони замовкли. З усім нібито закінчили. Що справді можна було ще поділити в оцій старій, убогій хижі? Але брати не йшли, вони немов сп'яніли від розмови, може, в них бродив ще хміль і від тризни.

– А скажи, брате, – запитав раптом Сварг, – чи не було в батька Анта золота, срібла, кун? Він подивився на Микулу недовірливими хижими очима.

– Золота, срібла, кун? – хрипким голосом промовив Микула. – Та звідки ж вони?

– Зажди, брате! – вже більш сердитим голосом крикнув Сварг. – Але ж ти мені сам говорив про скарб, який тобі заповідав батько.

– Так, говорив...

– Бач, Бразде, – звернувся Сварг до старшого брата. – Я ж тобі казав.

– Бачу, Сварже, бачу, – запалився і Бразд.

– Так де ж цей скарб? – заревів Сварг.

Микула схопився на ноги. Схопились і брати. Червоний жар світився в них під ногами, тіні братів сягали стелі, й здавалося, що вони впираються в неї головами.

– Що ви говорите? – захрипів Микула.

– Говори краще ти! – кричав Бразд.

– Віддавай скарб! – волав Сварг.

І вже Бразд і Сварг разом схопили Микулу за руки, трясли його так, ніби з його тіла міг висипатись батьків скарб.

– Клянусь Перуном! – хрипів Микула. – Не дав мені батько ніякого скарбу. Він говорив, що скарб за городищем, над Дніпром.

– Брешеш! – кричав Бразд і трусив Микулу.

– Лжа! – волав Сварг.

Але в цю хвилину в хижі пролунав ще дужчий крик – на помості прокинулася Віста і в одній сорочці, як спала, схопилася, підбігла до трьох братів, заголосила:

– Пощо убиваєте? Пощо?

Слідом за нею схопилася й Малуша, вона також підбігла до батька й також закричала.

Сварг з Браздом облишили брата Микулу.

– Ходімо! – промовив Сварг.

– Підемо! – махнув рукою Бразд.

Вони ще потоптались на місці, обернулись і, вдаривши дверима, вийшли з хижі.

– Що то було? – запитала Віста. – Чого вони тебе хотіли вбити?

– Мовчи! – відповів Микула. – Мовчи, Вісто, мовчи й ти, Малушо. Ніхто мене не вб'є. Лягайте спати, спіть...

Вони відступили до помосту, а Микула сів біля вогнища, схилив голову на руки і задивився на жар, що таємничо, з легким тріскотом дотлівав на камінні.

З його засмучених очей викотилися одна за одною кілька сльозин, а з грудей вирвався стогін.

Розділ другий

1

Гора¹⁸, як і передграддя з Подолом, прокидались рано, до схід сонця. Тільки друга, нічна, зміна сторожі закінчувала свою варту, приходили сторожі денні, на вежах і наоколо стін Гори – від Подолу, Дніпра й Перевесища – лунали звуки бил: ніч закінчувалась.

Одразу ж після цього на Горі – у теремах княжих, на дворах воєвод, бояр, тисяцьких і тіунів¹⁹, що стояли посеред Гори, і в землянках і хижих гриднів²⁰, смердів, ремісничого люду, що тулились до внутрішніх стін города, – запалювались жовті вогники, чулись голоси, іржали коні, ревля худоба.

Тоді ж опускали міст, через який з Гори ішов шлях до Подолу. Довго рипіли жеравці²¹, щось вигукувала в п'яті сторожа, нарешті, торкаючись протилежного кінця рову, гупав міст. По той бік рову вже ждали, бо на дерев'яному настилі мосту одразу ж тупотіли коні, лунали кроки багатьох людей – то сюди, на Гору, з Оболоні й княжих садів і городів холопи везли молоко, овочі й зілля²², поспішали на роботу здателі²³, всілякі кузнеці, яким не було де жити на Горі і які тулились у хижих і землянках передграддя.

Гора оживала. Вже бряжчала ключами й ходила, присвічуючи ліхтарем, з своїми дворянами²⁴, одмикала кліті й медуші ключниця княжа Ярина; ремісники й кузнеці запалювали й роздмухували горна, скрізь над димарями вставали й вились до неба димки; пахло свіжим печеним хлібом, рибою, м'ясом; жерці розпалювали вогонь на требищі, й на тлі чорного неба вирізувався тесаний з товстелезного дуба Перун. Поблискуючи срібними вусами й бородою, він, здавалося, підіймається навшпиньки й дивиться через стіну Гори на Подол, Дніпро і далекий, темний ще берег.

На головному кінці²⁵ Гори, що тягнувся від Подольських воріт до требища, видно було все більше возів, спроквола їхали на конях гридні, а далі забряжчали об камінь посохи – бояри й воєводи, мужі ліпші й тіуни поспішали до широких дверей княжого терема, щоб бути там, коли покличе княгиня.

Хтось торкнув княжича Святослава за плече:

– Вставай, княжичу, вставай!

Він ще хотів спати, нелегко було підійняти важкі повіки, але знову до плеча торкнулась рука:

– Вставай-бо, княжичу!

І тоді княжич остаточно прокинувся, розплющив очі, подивився перед собою.

Біля ліжка стояв вуйко²⁶ його Асмус в темному опашні, на якому окреслювались сива борода й бліді руки. Праворуч від нього на столику рівним вогнем горіла свічка, через вузьке вікно, біля якого стояло ліжко княжича, видно було зорі.

¹⁸ Гора – найстаріша частина давнього Києва.

¹⁹ Тіун и – урядовці, виконавці.

²⁰ Гридні – княжа охорона.

²¹ Жеравці – блоки.

²² Овочі – садовина, зілля – городина.

²³ Здателі – будівельні майстри.

²⁴ Дворяни – слуги на княжому дворі.

²⁵ Конець – вулиця.

²⁶ Вуйко, уй – дядько, вихователь, пестун.

Вуйко Асмус допоміг княжичу помитись, простежив, коли він одягався, і разом з ним спустився сходами в сіни.

Тут, у сінях, було людно. Саме в цей час змінювались гридні – сторожі терема, скрізь горіли світильники, біля сходів стояли молодший брат Святослава Уліб, воєвода Свенелд і ще кілька бояр і воєвод, що, либонь, ждали Святослава, бо, тільки він спустився, привітались і рушили переходами до стравниці.

Стравниця виходила вікном на Дніпро, там вже горіли два світильники; в кутку, у побудованій як жертovníк печі, палахкотів вогонь. Посеред стравниці стояв стіл, накритий білою скатертиною, навкруг нього – стільці з високими спинками.

На столі все було готове для снідання: посередині лежав у великій корчазі хліб, край столу – череп'яні миски й дерев'яні ложки, келихи, налиті пахучим квасом з княжих медущ.

Княгиня Ольга увійшла до стравниці з інших дверей і зупинилась на порозі. Була вона одягнута, як належало, – у білій сукні тонкого шовку з срібними пальметами по всій тканині, облямованій широкою темною каймою; поверх сукні плечі її облягало червоне, заткане золотом корзно²⁷, темне волосся, зачесане на проділ, прикривала шовкова біла пов'язка, кінці якої спускалися на груди, єдиний знак великокняжого роду – золота гривна²⁸ – поблискував на шиї, а на ногах у неї були червоні хзові²⁹ чобітки.

Княгиня була не молода вже жінка, з продовгуватим обличчям, тонкими темними бровами, чітко окресленим носом, тугими устами, проте блідість, кілька глибоких зморщок на чолі, великі запалені очі, що проймали, здавалося, людину наскрізь, свідчили про її неспокій, тривогу, може, довгі безсонні ночі.

Тільки княгиня увійшла, сини, воєводи й бояри низько їй вклонились.

– Здрава будь, княгине! – мовили вони.

Княгиня відповіла на їх привітання, ступила вперед і зупинилась біля столу.

Тоді до стравниці зайшла літня, трохи зігнута жінка з сивим волоссям – ключниця Ярина. Вона наблизилась до княгині, вклонилась їй і поцілувала руку.

– Дозволь, княгине, подавати страви!

– Починай, Ярино! – відповіла княгиня.

Ярина вийшла, повернувшись, принесла й поставила на стіл горнці, в яких парувало смажене м'ясо, казанок, у якому булькотіла юшка, велику миску з сочивом. У світлиці запахло лавром, чябром, перцем.

Але княгиня не робила знака сідати до столу. Вона обернувшись до воєводи Свенелда, кивнула йому головою, і той узяв на столі одну з порожніх дерев'яних мисок, поклав на неї потроху від кожної страви, які були на столі, – хліба, м'яса, риби, сочива, – потім ступив до печі в кутку і поклав з миски на вогонь вранішню жертву. Вогонь пригас, над жаром піднявся і клубком покотився по стравниці димок, але одразу ж вогняні язики, неначе жадібні гнучкі пальці, обгорнули страву, у жертovníку вибухнуло, загоготіло полум'я.

Тільки тоді всі сіли до столу й почали снідання.

На покуті, на чільному місці, сіла княгиня, по праву руку від неї син Святослав, по ліву – Уліб, а ще далі воєводи, бояри.

Княгиня Ольга теплими очима дивилась на своїх синів. Ось сидить Святослав! Вузуватий, широкий в плечах, трохи незграбний, з високими грудьми й дужими руками, він здається старшим від своїх літ. Русявого, з довгим і цупким волоссям, що, рівно підстрижене над чолом, пасмами спадало до шиї, з сірими очима, що іноді, правда, можуть раптом невідомо чому і потемніти, з сухим, із невеликою горбинкою носом і жорсткуватими устами, Святослава не

²⁷ Корзно – мантия, накидка.

²⁸ Гривна – золотий обруч.

²⁹ Хоз (хзовий) – сап'янова шкіра.

можна було назвати красивим хлопцем. Іноді ж княгиню Ольгу вражало й те, що Святослав зненацька міг сказати різке слово, вихопитись із власною думкою поперед старших, зробити щось всупереч, на своє.

Зовсім не таким був менший син княгині Уліб. Білолиций, з рум'янцями на щоках, з темним хвилястим волоссям і такими ж темними рівними бровами, карими ласкавими очима, менший син княгині був слухняний, запобігливий, тихий, і коли б не хлоп'ячий одяг, його можна було б прийняти за дівчину.

Вона любила обох синів, але серце її чомусь більше лежало до молодшого сина Уліба. Чому? Вона не могла б на це відповісти, але справді, мабуть, тому, що старший, Святослав, і схожий був на батька – чоловіка княгині Ольги – Ігоря, і вдачею нагадував його, менший же син Уліб нагадував її саму, княгиню. А хіба може людина не любити себе або хоч свою відбитку?!

Їли в мовчанні. Ключниця Ярина так само мовчки час від часу заходила до стравниці, підкладала страви, принесла нарешті корчагу з вином.

І тоді сталося те, чого давно не траплялось тут, у стравниці, і що дуже сполошило княгиню Ольгу, а ще більше ключницю Ярину.

Коли Ярина підіймала перед собою корчажець, щоб спочатку налити вина княгині, а потім княжичам, воєводам і боярам, рука її здригнулась, на чолі рясно виступили краплини поту. Проте вона не зупинилась, підняла корчажець ще вище, піднесла його до келиха княгині й почала наливати. Але вино полилося не в келих, а на скатертину перед княгинею, розпливлося кривавою плямою.

– Що ти наробила? – сплеснула руками княгиня.

– Матінко княгине! – крикнула Ярина. – Це ж я... я не бачила, матінко княгине.

Вона залишила свій корчажець і підвела голову. У цю хвилину на стару жінку, сиве волосся якої вибілось з-під чорної хустки, а очі закипіли слізьми, страшно було дивитись.

– Матінко княгине! – благала вона. – Прости мене, свою роботу. Вік працюю... цього не бувало... Стара я вже стала, немічна! – бідкалась ключниця, намагаючись піймати руку княгині.

У княгині на перенісці гнівно звелися брови, очі її блищали недобрим вогнем, проте вона стримала себе, опустила брови, примружила очі.

– Вино проливається на щастя... А тобі чи не час спочити вже, Ярино?... Адже тремтить рука...

Терем київських князів збудований був на два поверхи. Перший поверх, куди через високий ганок входили просто з двору, мав сіни – великий покой, у який через двоє вузьких загра-тованих вікон із вкованими в них скельцями лилось кволе світло. В сінях стояли день і ніч княжі гридні, сюди раннього ранку приходили тіуни, бояри, воєводи, мужі нарочиті.

Від сіней праворуч і ліворуч тяглися довгі вузькі переходи. Ліворуч – перехід до княжої стравниці, праворуч – ще один перехід, обабіч якого видно було двері багатьох світлиць: в одній ждали своєї черги й дрімали вночі гридні, ще в одній жив ларник³⁰ Переніг, що беріг харатії князів і їхні печаті, в самому куточку тулився християнський священик Григорій, якого княгиня тримала біля себе на Горі.

Це був добрячий поверх, будували його стіни в давні часи, і ніби перший камінь в них поклав сам Кий. Пізніші ж князі добудовували його й поширювали. Але все тут було, як і колись: у сінях і переходах стояли важкі світильники, під стелею висіли свічада, камінь підлоги витертий був до блиску тисячами ніг, тут пахло землею й цвіллю, звуки кроків лунали глухо, невиразно.

Зовсім інший вигляд мав другий поверх терема, який звичайно всі називали верхом. Туди вели широкі сходи, в кінці яких була Людна палата, де звичайно збирались ті, що ждали

³⁰ Ларник – княжий писець і охоронник печаті.

виходу княгині або ж готувались увійти в Золоту палату. Тут іноді, сидячи в кріслі під вікном, чинила суд і правду княгиня.

З другого ж боку від сходів починався самий верх. Тут була Золота палата, покої князів. Особливо вражала тих, кому щастило потрапити на верх, Золота палата. Була вона, як на ті часи, досить велика – кроків тридцять завдовжки, десять-п'ятнадцять завширшки. Знадвору через вузькі, але високі вікна, в олов'яні рами яких вставлено було скляні круглі шибки, сюди вливалось багато світла, все в палаті сяяло й блищало: срібні світильники попід стінами, свічада під стелею, високий поміст в кінці палати, де стояло велике, викладене золотом крісло, два золоті перехрещені списи над ним – знамена княжі, і ще два такі ж, але менші крісла без списів обабіч.

Проте не все сяяло в цій палаті. Попід її стінами стояли важкі, темні дубові лави, а над ними на стінах ряд у ряд тьмяно поблискували поїдені прозеленню шоломи, кольчуги, щити, списи.

Тому, хто ніколи не був у цій палаті, спочатку здавалося, що то встали з лав, стоять попід стінами якісь велетні, богатири. Та ні, на лавах звичайно, коли входив князь, сиділи воєводи й бояри, зброя ж на стінах належала покійним київським князям. Тут висіла зброя й обладунк перших київських воєвод – залізний, клепаний такими ж цвяхами шолом без заборол, який колись носив Кий, його щит і топір і такі ж шоломи й топори воєвод-князів Щека й Хорива. З-поміж іншого виділялися шолом і броня князя Олега. По них кожний міг бачити, що князь був надзвичайно високий, широкий у плечах, мав велику славу, бо і шолом, і броня-меч, і щит князя Олега блищали золотом і сріблом, всипані були дорогоцінним камінням. Недалеко від цієї зброї висіли шолом і меч князя Ігоря, його броня й щит у кількох місцях погнуті були мечем.

І тому, хто проходив тут, через Золоту палату, особливо ж у вечірні години, коли промені сонця мінливо грали на стінах, здавалося, що за цими шоломами крізь щілини заборол світяться очі людей, що броні ці ще теплі від людських сердець.

У палаті було кілька дверей – праворуч і ліворуч, що вели до світлиць княгині й княжичів, і в стіні за помостом – до спочивальні княгині та її покоїв. За ними, хоч не всі це знали, знаходились ще одні – чорні сходи, якими можна було пройти до стравниці, вийти в двір, спуститись у сіни. Але цими сходами ходили тільки княгиня та її сини.

Княгиня Ольга не сказала Ярині правди. Пляма від червоного вина на скатертині в стравниці дуже збентежила її – то, гадала вона, був недобрый знак, пересторога. Якщо так починається день, слід ждати лиха й надалі.

Княгиня не помилилась. Коли вони виходили з стравниці, воєвода Свенелд, що нечутно ступав трохи позаду неї з лівої руки, встиг сказати:

– Недобрі вісті з поля, княгине!

– А що?

– Печеніги прорвалися за Нежатою Нивою, доходили аж до Любеча, наробили великого зла.

– Куди ж дивилася сторожа поля?

– Князь Оскол тут, сам скаже.

Княгиня Ольга уповільнила кроки; з сіней долітав шум людей, що ждали там княгиню.

– Знову ж повернулись купці наші від Саркела³¹, – встиг ще сказати Свенелд, – пограбували їх там, двох убили, а Полуяра осліпили.

³¹ Саркел – Білі Вежі, хозарське місто на Дону.

А в сінях все зростає шум; перед княгинею, що вийшла з темних переходів і стоїть, освітлена багатьма вогнями, на порозі, низько вклоняються воєводи й бояри, до самої землі згинаються тіуни:

– Здрава будь, княгине! На многі літа, княгине!

Вона суворо оглядає весь цей натовп, дивиться на довгобородих, озброєних високими посохами мужів нарочитих, у яких на темних опашнях висять по дві-три золоті гривни, на воєвод, що, погладжуючи довгі вуса, тримають праві руки на золотих яблуках своїх мечів, на старших і молодших бояр, які так низько вклонились, що не видно їхніх облич.

– Здорові будьте, воєводи, бояри, мужі! – відповідає княгиня Ольга і, зробивши рукою знак Свенелду, починає підніматись сходами вгору.

За нею ідуть сини Святослав і Уліб, воєвода Свенелд, тисяцький сторожі поля Прись, князь чернігівський Оскол, мужі нарочиті і ларник Переніг.

Усі вони, важко гупаючи ногами, слідом за княгинею Ольгою підіймаються сходами в Людну палату. У цій просторій палаті, де стелю підпирають дубові тесані стовпи, двері й вікна розчинені, крізь них повіває свіжий вітер з Дніпра. Небо над Дніпром ще темне, на ньому горять яскраві зорі, вище від усіх палахкотить схожа на розпечений камінь денниця.

Княгиня Ольга сідає в крісло. Обабіч неї горять два світильники. Вітер з Дніпра роздмухує вогні, мінливе проміння блукає по палаті. Бояри, воєводи й тіуни встигли вже увійти, стоять півколом попід стінами, й княгиня бачить їхні довгобороді обличчя, гострі очі, чіпкі, ніби до самого долу опущені руки. Позад крісла за княгинею стоять мужі нарочиті й сини Святослав і Уліб.

– Чули ви, бояри й мужі, – починає княгиня, – печеніги ніби з'явилися у полі?

– Чули. У землі Сіверській і Переяславській, – лунають сполохані голоси.

– А де князь чернігівський Оскол?

– Я тут, княгине!

– Вийди сюди...

Князь Оскол виходить наперед і зупиняється напроти княгині. Це не старий ще чоловік, небіж князя Ігоря по сестрі Горині, мужу якої Ратомиру князь Ігор і подарував Чернігів.

Але як несхожий Оскол на свого батька, що вірно служив Київському столу, не раз ходив з князем Ігорем на рать і загинув, захищаючи його в землі Деревлянській.

Дивиться княгиня Ольга на Оскола і думає: багатий, дуже багатий князь чернігівський, хто знає, у кого більше в скотниці³² золота, срібла й різних скарбів – у неї на Горі чи в нього в Чернігові.

І не хтось, а сама княгиня Ольга винна, що став таким князь Оскол. Адже це вона, уставляючи Руську землю й даючи погостам уроки, подарувала князю Осколу кращі землі за Черніговом, ліси над Десною, гони на ріках. Багатий, думала, буде князь чернігівський, міцним буде стіл Київський.

От і помилилась княгиня. Алчна душа в князя Оскола, не може він задовольнити своєї жадоби, насипає скотниці, збирає землі, перетісує³³ ліси, замикає гони.

А от землі Руської не береже князь Оскол. Сидить у дітинці³⁴ на Чорних горах, має численну дружину, знає, що ніхто не підступить і не візьме його там. Та й кому Чернігів і вся Сіверська земля на заваді? Не на Чернігів, а на Київ ціляться вороги – з одного боку в Оскола сидять деревляни, що тільки й думають, як би одірватись від Київського столу, з другого – в'ятичі, що й днесь не визнають зверхності Києва.

³² Скотниця —скарбниця.

³³ Перетесати – поставити своє клеймо, печать.

³⁴ Дітинець – фортеця города.

А на схід від Чернігова – дике поле, печеніги. Зніме князь Оскол свої сторожі по Сейму – от і відкритий печенігам шлях до Києва.

Не тільки князь чернігівський Оскол такий. Три дні тому був у Києві князь переяславський Добислав, скаржився, що налітають і налітають печеніги на його землю, просив підмоги й пожалування для себе, воєвод, бояр, волостелинів. І мусила княгиня Ольга дати пожалування над Альтою.

– Князю Оскол, – промовляє суворо княгиня, – чому не стримав печенігів на Сеймі, адже пройшли вони через усю Сіверську землю, були під Любечем і Остром, могли дістатись і до Києва.

– Матінко княгине, – спроквола й тихо відповідає Оскол. – Налетіли печеніги з поля нагло, не самі ішли – ніби якась сила їх випирала, щити – хозарські, мечі – грецькі, як можу я один супроти Візантії, хозар і печенігів стояти?

– Супроти Візантії й хозар стоїть Київ, ти стережи в полі печеніга.

– Матінко княгине, – скривджено каже Оскол, – поле – широке, Сейм – глибокий, сторожа стоїть на горі, печеніг скрадається яругами...

– Так постав сторожу, щоб печеніг не пройшов ні горою, ні яругами, плече в плече став, не токмо мене – сіверян рятуюш.

– Кого поставлю, матінко княгине? Тяжко ратають люди в Чернігові, Любечі, Острі...

– А ти дай землі людям по Сейму. І над Десною та Дніпром дай, нехай кожен себе береже...

– Не маю вільної землі по Сейму, Десні і Дніпру. То твоя земля, княгине.

Княгиня Ольга подивилась на мужів і бояр, поглянула на широко розчинені двері палати. Там, за Дніпром, над самим обрієм ніби хтось провів розпеченим жигалом, після чого залишився вогняний слід – рожева смужечка, що стала ширитись і розгортатись, а від неї, як колосся, в усі боки потекло ясне проміння.

– То як скажемо, мужі й бояри? – запитала княгиня.

– Дамо землі князеві Осколу, – пролунали хрипкі голоси. – Нехай захищає Руську землю.

– Чи згодні?

– Згодні.

Тоді княгиня Ольга, звертаючись до ларника Переніга, що сидів недалеко від неї на ослоні під стіною, де горіла свічка, і тримав перед собою збиток шкіри й перо, сказала:

– Пиши, ларнику... Землю над Сеймом на два поприща до заходу сонця дати князю Осколу й волостелинам, щоб боронили межу...

– І біля Остра, й на Дніпрі під Любечем, – вставив князь Оскол.

– І біля Остра на два поприща по Десні, і біля Любеча на два поприща, – згодилась княгиня. – Тільки бережи Руську землю, Київ бережи.

– Бережу, матінко княгине, – голосно промовив Оскол. – Моя сторожа вже прогнала їх далеко в поле. І не допустимо, не допустимо до Києва повік.

Але княгиня була все ж неспокійна.

– А може би, мужі й бояри, – промовила вона, – послати за Київ дружину в поле?

– Ліпше, княгине, ліпше, – загомоніли мужі.

– Пошлемо дружину, – сказала княгиня, – а поведе її княжич Святослав з воєводою Асму-сом. Чуєш, сину?

– Чую, – промовив княжич Святослав і вклонився матері.

У цей час на сходах, що вели в сіни, почувлися кроки багатьох ніг, збуджені голоси, і в Людну палату увійшло кілька чоловік – в темних свитках, підперезані широкими ремінними поясами, з кишенями на них для ножів, огнива, солі й гаками, на які можна було чіпляти речі, у важких, кованих цвяхами чоботях, бородаті, чорні від сонця й вітру.

Найбільше з них вражав один чоловік – старий, сивий, якого вели під руки, бо він нічого не бачив – замість очей в нього зяяли дві червоні западини.

– Це ти, Полуяре? – запитала сухим голосом княгиня Ольга, побачивши сліпого.

– Я, матінко княгине! – крикнув, почувши її голос, Полуяр і повалився їй у ноги.

– Встань, Полуяре, – сказала княгиня. Він встав.

– Говори!

У палаті настала така тиша, що чути було, як віє вітер одразу за вікнами, як глибоко зітхнув Полуяр.

– Ранньої весни, – почав він, – як пам'ятаєш ти, княгине, і всі ви, люди, вибули ми лодіями з Києва-города, щоб дійти до Верхнього Волока³⁵ спуститись Доном, переволокти лодії до Итиля-ріки³⁶ і пливти в Джурджанське море. Не вперше ми їздимо цим шляхом, як і батьки наші, діди й прадіди, з добром усяким – торгувати, з мечем – захищати межі. Так їхали й ми з великим добром – моїм, твоїм, княгине, вашим, добрі люди, щоб самим його продати, а інше добро собі привезти.

Полуяр на хвилину замовк, пригадуючи, либонь, як ранньої весни вирушали вони з Києва, довго билися проти швидкої течії Десною й Сеймом, як волокли лодії від Сейму до Дону і як плвли Доном до Саркела, де в білих вежах стоять хозари й беруть десятину.

Але про цей довгий і важкий шлях купець Полуяр не сказав, бо хто ж тут, у Києві, цього не знав, а зикінчив:

– Проте коли добилися до Саркела, то побачили там не білі вежі, а великий кам'яний город, і заплатили за волок не десятину, а головою, бо темної ночі налетіли й оточили нас вої. Двох купців – Греха і Стогуда – вбили, багатьох покалічили, все добро наше й твоє забрали, а мені за те, що не випустив меча з рук, викололи очі.

– Що ж то за город?

– Хозарський, тільки храмина в ньому поганська, грецька.

– А головників³⁷ бачив?

– Бачив, княгине.

– Хто вони?

– Гречини...

Над обрієм з'явився блискучий промінь сонця. У палату враз увірвалося багато світла, постаті бояр, воевод і тіунів стали виразнішими, на обличчях їхніх можна було вчитати тривогу й розпач.

– Матінко княгине! – залунало багато голосів. – Що робиться? На Итили-ріці вбивають, у Царгороді роздягають, а печеніги хіба не від них? Гречини, тільки гречини...

– Недобре діють хозари й гречини, – сказала княгиня Ольга, – але маємо з ними ряд, хозарам платимо дань, грекам у Царгороді даємо і все беремо від них по укладу.

– У Царгороді, – гомоніли купці, що не раз за своє життя виміряли шлях до Константинополя, – з нами не торгують, а глузують з нас. А доки будемо платити дань хозарам? За що? За те, що вбивають наших людей? Ні, княгине, мусимо їхати до імператорів і до кагана, чинити суд з ними...

Княгиня Ольга встала з крісла. Вона знала, що кричать до неї не тільки ті, що стоять тут, у палаті, кричить, волає до неї вся земля. Та хіба ж можна рвати ряд з хозарами, укладений ще Ігорем? Хіба можна потопити в Дніпрі харатії з греками, підписані давніми князями?

– Я чую вас, бояри й воеводи, – промовила вона, – і пошлю слів³⁸ до Итиля і Царгорода.

³⁵ Верхній Волок – місце, де з Дніпра перетягали лодії до Волхова.

³⁶ Итиль-ріка – Волга.

³⁷ Головники – вбивці.

³⁸ Сли – послы.

– Що зроблять сльї? – крикнули тоді воєводи. – Не з словом до них треба йти, а з мечем.
– Але як іти з мечем? – з болем сказала княгиня. – Іти на хозар, щоб тут на нас напали греки, чи йти на греків, щоб під Києвом стали хозари. А в полі блукають ще й печеніги – вони служать і хозарам, і ромеям...

– Не бійся, княгине! – кричали воєводи. – Підемо на хозар, а там і на гречинів.

Княгиня Ольга, дуже бліда, із запаленими очима, якусь хвилину мовчала.

– Не за себе боюсь, за Русь. Ряду ламати не стану, слів посилати не буду. Сама поїду в Царгород.

– Добре діло зробиш, княгине, – загомоніло багато бояр.

– А тобі, Полуяре, буде таке, – промовила княгиня, звертаючись до сліпого купця. – Пиши, ларнику... Купцю Полуяру із нашої скотниці дати все, що він втратив, а ще дарую йому боярську гривну, три поприща поля за Дніпром...

Боярин Полуяр упав додолу, проповз на колінах кілька кроків, ніби хотів знайти руку великої княгині...

От немовби й розв'язано всі ті діла, які турбують Руську землю, які не дають спати людям на Русі.

Але ні, є ще й Гора, у якої багато своїх власних справ, яка вимагає в княгині Ольги суду й правди.

На сходах гримлять кроки, іде тіун дворів княжих Талець, а за ним кілька гриднів ведуть зв'язаного закривавленого чоловіка.

– Що сталося? – запитує княгиня.

Тіун Талець низько вклоняється княгині, витягає голову так далеко вперед, що вона, здається, от-от одірветься від шиї.

– Татьба і вбивство! – каже він. – Минулої ночі оцей смерд Векша підкрався у Вишньому городі до житниці боярина Драча, утнув³⁹ на смерть княжого мужа.

– Татьба і вбивство! – гомонять бояри. – Доки це буде?! Роби суд, княгине, по правді!

Смерд Векша – здоровий, молодий ще, широкоплечий чоловік із копицею волосся, що нагадує стигле жито, босий, в одній сорочці й портах – стоїть серед палати, дивиться на бояр, воєвод і, либонь, не розуміє, де він опинився й що сталося.

А потім бачить княгиню, й на закривавленому його обличчі з'являється чи то страх, чи надія – він падає їй в ноги.

Княгиня мовчить. Тут є кому розпитати й допитати смерда, буде потреба – мужі й бояри, що стоять у палаті, не тільки розпитають чи допитають, а зроблять ще й божий суд – кинуть людину у воду і будуть дивитись, чи вона не втоне, змусять людину взяти голірuch розпечене залізо і дивитимуться, згоріла чи не згоріла на руках шкіра, мужі нарочиті й ліпші бояри зроблять все, що треба, княгиня ж скаже останнє слово, вчинить суд по закону, по правді.

– Чого поліз у житницю боярську? Пощо вбив княжого мужа? – допитують мужі.

Смерд Векша підіймає голову.

– Голодно є в хижі... Жона, діти... Куди піду? Купу в боярина маю – нічим віддати, заставу у купця взяв – нічим платити...

– Чули! Знаємо! Кожного разу те ж саме, – обурено гомонять мужі й бояри.

– Бояри мої і всі мужі! – зупиняє княгиня ці голоси і обводить поглядом бородатих людей, які ждуть княжого суду. – Як мусимо судити за вбивство?

– За смерть – смерть! – рішуче промовляє хтось у натовпі. – Як велить покон.

³⁹ Утнути —убити.

Княгиня Ольга дивиться туди, звідки лунає цей голос, але не пізнає, хто це сказав: воєвода Зморщ чи боярин Ратша. Проте хіба не однаково, хто сказав? Смерть за смерть – так велить покон, так думають усі бояри, воєводи й мужі, так думає й сама княгиня.

Вона піднімає руку.

– Оже вбив смерд княжого мужа, то головнику смерть. Але в цей час виступає вперед боярин Драч – у темному опашні, з посохом у руках.

– А моя житниця зламана, княгине, – каже він. – І то чи перший раз був там смерд Векша? Маю шкоду, княгине.

– Правда, княгине, – гомонять бояри й воєводи, у яких то тут, то там на дворах все частіше трапляються розбої та татьба.

– Векшу на смерть, – закінчує княгиня, – а двір його з жоною й дітьми на поток і пограбування.⁴⁰

– То є по правді, – лунає в gridниці.

2

Битим шляхом за Дніпром їде з дружиною своєю княжич Святослав. Як веліла княгиня Ольга, вони повинні проїхати чимдалі за Дніпро, шукати там печенігів, якщо ж знайдуть – гнати їх з поля.

Княжич Святослав їде попереду дружини, поруч із ним – Асмус. З дитячих літ виховує Асмус княжича, куди княжич – туди й він. Тільки все важче й важче Асмусові супроводжувати Святослава в далеких походах – пусти княжича, то помчить він аж за Ітиль-ріку, за Джурджанське море. А куди вже летіти старому воєводі? Не ті літа!

Проте Асмус ніколи не скаржився та й не поскаржиться на те, що йому важко сидіти на коні і що часом хочеться виїхати на високу могилу, витягнутись на траві, спочити. Ні, воєводі, що пройшов з краю в край цю землю, побував за багатьма морями, стояв під стінами Константинополя, негоже сидіти на землі, ліпше вже їхати на коні до кінця.

Та й не тільки це змушує Асмуса супроводжувати княжича Святослава. йому випала щаслива доля. З дитячих літ пестить він княжича, переказує йому все, що знає, вчить тому, що сам уміє, готує Святослава до вокняжіння.

От і зараз їдуть вони попереду дружини, широко розплющеними очима дивиться молодий княжич вдалину, милується небом і землею, впивається пахощами трав, а відтак починає розпитувати Асмуса.

Навкруг них широко стелиться поле. Над ним пробігає й пробігає свіжий вітер, струшує росу з трав, розгойдує, хилить до землі білі квіти ромену, жовті сережки шальвії; тільки тирса супротивиться – підіймає вгору свої пружні ості, й мінлива сивина затягає поле з краю в край.

Княжич Святослав з дружиною своєю їде шляхом, що повився між могил, на вершинах яких стоять сірі, витесані з каменю постаті богатирів, які в давні часи боронили цю землю. Це – Залозний шлях, гостинець, яким їздять купці-гості. Він тягнеться від города Києва до Ітиль-ріки, ним можна їхати день, два, тиждень, не побачивши людини, тільки в траві сюрчатимуть коники, високо вгорі співатимуть жайворони, на схилах могил іноді засвистить байбак, а ген-ген на обрії промчить, як хмара, табун диких коней.

Але і княжич Святослав, і його дружина знають, що це не безлюдна земля. Варто звернути з шляху, проїхати десяток поприщ, і очам відкриваються села, городища, ниви, сади, колодязі. З давніх-давен живуть тут люди, орють землю, випасають табун худоби, б'ють звіра в лісах, що перетинають поле, ловлять рибу в ріках, які тихо несуть свої води до Дніпра.

⁴⁰ На поток і пограбування – конфіскація майна й віддання родини в рабство.

От про цю землю, про поле, яким вони їдуть, про долину, в якій встають марева, і розпитує княжич Святослав вуйка свого Асмуса.

– І що там? – показує княжич рукою на північ.

– Тут, княжичу, поле й поле, а там ліси, великі ріки, озера. Коли їхати все вище й вище, буде Оковський ліс, далі Волок, Заволоччя, ще далі верхні землі, Новгород і Крижаний окіян А за окіяном вже варяги по морю, далі ляхове, німці, франки, а на острові в морі англяни..

– І всюду до окіяну живуть наші язики?

– Так, княжичу, аж до окіяну живуть язики наші, деякі з них жили тут у полі й над морем, а потім пішли у верхні землі, деякі вийшли із-за Итиля-ріки і поріднилися з нашими племенами.

– І всі вони тягнуть до Києва?

– Так, княжичу, усі вони чують Київ, бо без нього загинуть. От тільки в'ятичі, – він показав рукою на північний схід, де низько над обрієм висіла рожева хмара, – дань дають не нам, а хозарам, та ще булгари по Итилю, що також сукупно з хозарами.

– Звідки ж взялися ці хозари? – запитує княжич. Асмус замислюється.

– Там, над Итилем, – поволі відповідає він, – жили раніше наші люди, наші племена, а вже потім із земель південних прийшли хозари. Не нашої віри, чужого роду...

– То треба було їх не пускати, бити.

– Не пускали, били, – відповідає Асмус, торкаючись перебитої руки і згадуючи, либонь, про давні рани. – Але в наших землях було неспокійно, мусили боротись з варягами, вже кілька віків боремось з Візантією, а тим часом хозари сіли над Итилем, перетяли нам шлях до моря, поріднилися, хоч самі юдеї, з імператором Візантії – християнами, от і мусимо ми їм платити дань...

Святослав зупиняє коня. Сіримися своїми очима довго дивиться на схід, на рожеву хмару, що пливе й пливе над обрієм.

– І далеко до цих хозарів? – запитує він. Зупиняє коня й Асмус, дивиться на хмару.

– Оцим полем, – повільно говорить він, – треба їхати повний круг місяця, й тоді буде Итиль-ріка.

– А далі, далі?

– За Итилем-рікою, – веде далі Асмус, – буде Джурджанське, а як по-нашому – Хвалинське море, над яким живуть різні язики – Вірменія, Персида, Ватр, Сирія, Мідія, Вавилон, Аравія, Індія, а ген-ген – хинці...

Асмус примружує очі, пригадує.

– А в полуденних землях, он там, – показує він рукою, – за нашим Руським морем, суть Лівія, Нумідія, Масурія, там египет, Фіва...

– І ти скрізь там бував, уй Асмусе?

Асмус глибоко зітхає.

– Світ великий, княжичу мій, – каже він, – і всього його одній людині не сходити. Та й що світ? Своя земля, свої язики й роди, їх я, княжичу, знаю і люблю...

Увечері вони зупинились у полі під високою могилою, спутали коней, на схилі могили поклали сідла й постелили попони, назбирали гілля й, викресавши вогонь, розпалили багаття.

Хтось з дружинників дістав з торб шматок конини, покрав її тоненькими скибочками, підсмажив на кінці списа в гарячому полум'ї і перший шматок подав княжичеві.

Це була дуже добра вечеря – м'ясо пахло димком і хрумтіло на зубах, пахнув димком і корж, привезений з Києва, а ковток меду з міха будив згадки й ніс на своїх крилах у долину й майбутнє.

У степу було надзвичайно тихо, тільки десь бив і бив перепел, іноді здалеку долітала луна копит диких коней, а між цим стигла тиша – вічна, здавалося, і все ж неповторна.

Лягли спати. Просто на землі, на пахучих травах, поклавши голови на сідла; але кілька дружинників пішли навкруг у поле – пильнувати, щоб хтось уночі не підкрався до могили.

Княжич Святослав ліг поруч із дружинниками своїми, поклав голову на тверде сидло, витягнувся на попони, розкинув широко руки, задивився на небо, зорі.

Уй Асмус не лягав, а довго ще сидів, притулившись спиною до кам'яної постаті богатиря на могилі.

– От і стемніло, – стиха говорив він. – Ніч... Чуєш, княжичу, як пливе земля?

– Куди?

– Земля пливе в окіяні, на чотирьох рибках-китах.

– А вгорі що над нами?

Асмус підвів догори обличчя й довго дивився на небо, на якому то тут, то там спалахували, а далі заткали всю синь зірки.

– Небо – також окіян, зорі – свічада богів, – долітав його голос. – Там, далеко-далеко, є острів Буян з алатир-каменя, де живуть Перун і богиня Лада, лежить громовий змій, гніздиться птаха-буря, рояться бджоли-блискавки, стоять засіки дощів... Там, – він показав на східну частину неба, – буде вирій, де течуть ріки з молока і меду; там, – він показав на захід, – чорний окіян, куди на ніч зникає сонце, а вдень ховаються зорі...

– А люди?

– У кожної людини є своя доля, призначена Перуном. Є доля щаслива, є нещаслива. У нас із тобою, княжичу, щасливі долі...

– Чому?

– Ми – вої, княжичу, захищаємо рідну землю, помремо, коли покличе Перун, і вже готове нам місце у вирії. Хіба це не щастя?

Багаття на схилі могили то розгоралося, то пригасало, голос Асмуса то дужчав, то притихав, і Святославу часом здавалося, що чує він голос не Асмуса, а кам'яного богатиря, який, опустивши вниз руки, стоїть на могилі, дивиться великими очима в тьмяну далину.

– Світ широкий, княжичу Святославе, і поглянь навкруг – багато місця має в ньому Русь. Але є в світі злі сили, злі язики, а між ними хозари й ромеї, які ненавидять нас і бажають знищити. Багато лиха вже мала від них Русь, ще більше матиме, бо вони – як шашіль, що точить дерево, як чорна хмара, що закриває сонце...

Святослав підводиться на лікті, схиляє голову до Асмуса.

– Так чому ж не йдемо на них? Адже я скрізь чую ці слова.

Асмус відповідає не одразу.

– Був час, – говорить він тихо, замислившись, спроквола, – і ми, руські люди, били ворога, тільки він з'являвся перед нами. Варяги до нас потикались – били їх нещадно, тепер вони духу нашого бояться, служать вірно.

– Воєвода Свенелд також варяг, Асмусе!

– Так, княжичу, Свенелд – варяг, але не про нього мовлю. Були інші, різні варяги. Київ-город і вся ця земля, – він обводить рукою навкруг, – це острів у окіяні, насувають і насувають хвилі. Різні йшли на нас племена й орди: були торки – розбили, чорні клобуки – розсіялись вони по всій нашій землі, ішли булгари – показали і їм меч, пробували напиться води з Дніпра обри – погибоша, а ті, що лишились, побігли за гори на захід... Многих ворогів мала Русь – і всіх побиваша. Били їх Гостомисл, Кий, Щек, Хорив, князі Олег і Ігор і велике множество людей наших.

Святослав бачить, що Асмус зводиться на ноги, стоїть, дивиться вдалину. Схоплюється і він, стає поруч із вуєм, дивиться на схід... І ще помічає Святослав, що Асмус бере його руку, тисне її своєю гарячою правицею.

– Вічна пам'ять князям нашим і всім людям, оже полягли за Русь! – натхненно каже Асмус.

– Вічна пам'ять! – промовляє за ним Святослав.

І якесь дивне, велике почуття охоплює душу княжича. Він стоїть, тримаючи руку старого свого уя, і здається йому, що обидва вони й дружина, яка спочиває навкруг, – всі, як трави, квіти, всяке зело, виростають з цієї теплої, пахучої землі, торкаючись неба, що тільки продовжує твердь...

– Так чому ж не б'ємо ми хозар і печенігів? – знову запитує Святослав і дуже, скільки в нього є сили, стискує руку Асмуса.

– У тебе міцна рука, – чує він у відповідь, і бачить перед собою освітлене багрянцем вогнища обличчя Асмуса, і помічає, що це обличчя суворе, замислене. – Хозар і печенігів ми мусимо стерегтись, мусимо боротись із ними, щоб жити... Це говорю я, Асмус, так говорить дружина, множество людей. Але є вороги й окрім них, і цих ворогів мусимо ми берегтись паче хозар і печенігів.

– Хто ж вони, вуйку, скажи?

– Ці вороги між нами, княжичу, вони обікрали землю нашу, взяли поля й ліси, ріки й озера, вони збирають у скотницях своїх золото й срібло, і це вони миряться з хозарами й греками.

– То це християне? – виривається у Святослава.

– Ні, такі не токмо поганці-християне, много їх є й серед людей нашої, істинної віри. Хто забуває про Русь, а думає тільки про себе – той наш ворог.

– То й мати моя, княгиня... – схилиється до самого вуха княжич Святослав.

– Ні! – голосно відповідає Асмус. – Наша мати княгиня – мудра, справедлива, вона перша представельниця людей руських і перед богом, і перед усім світом.

– То хто ж тоді? – запитує Святослав.

– Мине час, – повільно відповідає Асмус, – і ти побачиш, хто, не призиваючи всує бога, хоче добра й щастя Руській землі, а хто хоч і клянеться всіма богами, але робить Русі тільки зло. Я не скажу тобі, княжичу, хто ці люди, бо ворога пізнаєш тільки тоді, коли зустрічаєш вічна-віч. У житті своєму ти зустрінеш їх і одразу пізнаєш. Будь тоді безжальним, борись з ними.

– Я їх знищу, покараю... Асмус ніби не чув його слів.

– А коли, княжичу, побачиш, що не зможеш вистояти проти них, дай їм те, чого вони жадають – золото й срібло, але не давай Русі, сам борись за неї... Ти – Ігорів син, будь, як отець твій!

– Уй Асмусе! Я робитиму, як отець Ігор, я ніколи не забуду оцієї землі, моїх людей...

– Так і буде, княжичу! А тепер ляж, спи...

3

Ключниця Ярина жила в хлівині, прибудованій до стіни терема від двору, де були стайні, кліті, медуші, стояла кухня, а в багатьох хижах і таких самих хлівинах тулилась численна двірня. Але хлівина Ярини різнилась від інших – одні двері її виходили в двір, другі ж, невисокі й вузькі, через які могла протиснутись тільки Ярина, вели до княжого терема. Туди ключниця часто ходила сама, звідти чи то вдень, чи вночі її могла покликати, а часто й кликала княгиня Ольга.

У пізню годину ключниця Ярина не спала. Але не тому, що боялась кличу з терема. Розчинивши двері надвір, сиділа вона на порозі й все думала й думала про минулий день, про червону пляму на скатертині в стравниці.

На очі її набігали сльози, але вона стримувала їх. У дворі було дуже тихо, все навкруг спало, спочивало, чути було тільки, як десь недалеко б'ють копитами об землю в стайнях коні, час від часу долітали з стіни притишені голоси нічних сторожів та ще вітер з-за Дніпра тихо перебирав гілля дерев поблизу хлівини. Що плакати, коли ніхто не побачить сліз; до кого звернутись, коли ніхто не почує?

А Ярині так хотілось, щоб хтось побачив і витер її сльози, щоб хтось почув її гірке слово і відповів словом теплим, ласкавим, адже ждала вона цього слова, ласки, тепла все життя...

Усе життя! Як легко й просто нібито це сказати, але скільки було в тому житті днів і ночей, довгих і важких літ, горя, муки, образи і відчаю.

Проте горе, мука, образи й відчай були не завжди. Пригадай-но, Ярино, як колись у давноминулі роки поховала ти батька й матір, що загинули в полі, і прийшла у город Київ, працювала дівчиною у купця Ратші на Подолі, перейшла з купцем, коли він розбагатів, на Гору. А коли купець подарував тебе княгині Ользі, стала княжою дворянкою.

Ні, Ярино, ти була тоді молода, раділа, коли попала до Ратші, ошасливилась, потрапивши до княжого двору, мріяла, молилась Перуну і всім богам, все чогось ждала.

І ти, Ярино, діждалась! Мабуть, ти була дуже красивою, якщо на тобі зупинилось око княгині, ти, либонь, була привітною й ласкавою, якщо тебе допустили до стравниці, і вже, звичайно, не шкодувала сил, не знала втоми, чесною була, якщо з багатьох дворянок саме тебе зробила княгиня Ольга ключницею своєю.

Довго сиділа ключниця Ярина на порозі хлівини й пригадувала, як все це склалось і як справді в неї у ті давноминулі літа були й краса, й тепло, і ласка, і, що найголовніше, жила в серці надія.

На що ж вона надіялась? Навряд чи могла тепер Ярина відповісти на це, бо кожен вік має свою надію, бо немає в світі людини, яка б не надіялась, але мало є таких, що побачили свої надії здійсненими.

Колись була Ярина молодю, любила і сама, і її любили. У отрока князя Ігоря, Роксая, були голубі очі, а волосся нагадувало льон. Вони зустрічались кілька разів у княжому саду, але так нічого одне одному й не сказали, тільки відчували, що полюбилися навіки. А там поїхав Роксай з князем до Іскоростеня – і не повернувся. Так була й зникла надія. От тепер і впала з очей у Ярини сльоза.

А життя ішло, і народжувались нові надії. Це було давно, коли, як це добре пам'ятає Ярина, тут, на Горі, жити було важко, стіни на ній були коротші, вужчі, нижчі, князі й дружини їх спали сторожко. Траплялись ночі, коли вони й зовсім не знімали броні, а стояли на городницях, бо над Дніпром, а часто й під самими стінами города блукав, бряжчав списами ворог... То були важкі літа, важке життя, багато воїв полягло тоді на городницях, валах. Як і всі, Ярина тоді допомагала воям, обмивала й перев'язувала рани. І коли не стало Роксая, все ж залишилися інші люди, був князь із княгинею, були їхні діти.

І вона віддавала вже їм усі свої сили. Деякі з дітей княгині Ольги померли, сини Святослав і Уліб вирости – їх ключниця Ярина виносила на руках: не своя, чужа, а все ж дитина, хто їй допоможе!

Тепер Гора не та! Стіни її посунулись ближче до Подолу, глибоко врізались у Переवेशище, пішли й униз понад Дніпром, до варязьких печер... А скільки людей стало тут тепер! Колись був князь со дружиною, а зараз і бояри, і воєводи, і купці, і сли, а в кожного свій двір і холопи, гридні. На всіх працюють кузнеці, ремісники. Як вулик, гуде Гора, ніби матка – княгиня, бджоли носять мед, а скільки ж тут трутнів.

Колись-то Ярина не думала б так і не сказала, та й чого б вона стала це говорити! Але скільки вже літ бачить вона й чує, як до князів ідуть оці бояри, воєводи, купці й сли, що живуть на Горі, як обсідають їх тіуни й ябетники⁴¹ і як кожен із них просить собі пожалування – землею, лісами, водами, а то просто золотом і сріблом із скотниці княжої.

Тільки Ярина ніколи не просила в князів пожалування, самі ж вони про неї забули. Просити, а чого просити? У її руках ключі від теремів княжих, усіх покоїв, скотниць, клітей. Хотіла б Ярина – і одяглась би, і взулась, мала б повну скриню всякого добра...

⁴¹ Ябетники – княжі прикажчики.

Чому ж у Ярини так порожньо в хлівині, в скрині її, що стоїть біля ліжка, є тільки два сувої полотна, які на пряла й виткала власними руками. З добра у Ярини є кілька сорочок, черевики й платно⁴² носить, поки зносяться, та ще має платно – дарунок княгині, у якому подає князям у стравниці.

І не за тим тужила зараз ключниця Ярина, не за тим шкодувала, що нічого не має. Їй, старій і убогій, здалося цього вечора, що в неї вкрадено душу.

4

Ніч. Гора спить. Вряди-годи на стінах чути кроки, тихі голоси – там стоїть сторожа, береже город, не змикає вій. А в теремах бояр і воєвод, у хижих попід стіною – темно, тихо, там ходить сон.

Як червоні жарини, поблискують лише кілька вікон у теремі княжому. Одно вікно світиться від Дніпра – там окреслюється чиясь тінь, іноді вона колихнеться, іноді вирівнюється й надовго застигає.

То біля вікна стоїть княгиня Ольга. Тільки стемніло, лягла вона, довго лежала в темряві, намагалась заснути, але бажаний спокій не йшов до неї, думки заважали спочити.

От вона й запалила свічу на столі, стоїть біля вікна, дивиться на нічний Київ, на темну Гору, стіну, зорі, що тліють вгорі й срібним пилком одбиваються на плесі Дніпра, дивиться на далекі сірі луки й береги.

Чому ж у цю пізню годину, коли все навкруг спочиває, не спить княгиня Ольга? Стурбувала її звістка про печенігів у полі, може, налякали слова купців про нову фортецю на Дону чи, може, просто як жінці удовиці тоскно їй і неспокійно в цю задушливу теплу ніч: тіло гаряче, ложе холодне, поруч вчуваються тихі слова і дихання.

Та ні, не це турбує, не це не дає спочити княгині. Колись, як мужа її Ігоря вбили в землі Деревлянській, довго вона не могла спати ночами, все ждала, що він прийде. І коли переконалась навіть, що не прийде, однаково думала про нього, згадувала, ждала. Але все це було давно, вже сини її підростають, в них вся любов і душа княгині.

Не новина для неї й звістка про печенігів у полі. Скільки живе Київ – стоїть він, ніби богатир, на цій високій горі на сторожі земель. Багато орд проходило мимо нього, були такі, що пробували лізти на його стіни, але всі вони розсипались, як пісок на березі Дніпра.

Не страшні Києву й печеніги, що, як пси, блукають з своїми улусами в полі.

Мислить княгиня й про фортецю над Доном – Саркел. Не вперше вже стикаються на шляху до Джурджанського моря її купці з грабіжниками й вбивцями. Темний і загрозливий Схід, страшні простори за Ітилем-рікою. Що ж, зараз вона пошле слів своїх до хозарського кагана, а там підростуть сини, нехай вони поквитаються з каганами.

Розуміє княгиня і те, яку згубу чинить Русі Візантія, розуміє, що обсідає вона Русь своїми фортецями, нападає на них то хозар, то печенігів. Був би живий князь Ігор, він би давно пішов на Візантію, як колись ходив, прибив би ще раз свій щит на воротах Царгорода.

Але княгиня більше всього боїться війни. Вже скільки літ мирно править своїми землями, вже скільки літ не знає Русь брані. Кличуть воєводи її йти на печенігів, вимітати їх з поля, рушати на Саркел. Воєвода Свенелд не раз говорив, що мир для Русі страшніший нині від брані, що на українках своїх і в полі Русь проливає крові більше, ніж на брані, що підповзає до Русі Візантія.

Та хіба княгиня сама не знає, скільки зла має Руська земля від печенігів і хозар, хіба не бачить, як кожного дня ллється гаряча кров її людей? А все ж їй здається, що навіть найваж-

⁴² Платно – верхній одяг.

чий мир, тиша рідної землі краще, ніж смерть на брані, що ліпше платити дань хозарам, аніж воювати з ними, що краще з великим трудом торгувати з греками, аніж іти на них зі зброєю.

І немарно говорила нині княгиня, що сама поїде до Царгорода. Це важкий, далекий і небезпечний шлях Дніпром і морем до Константинополя, але вона вже давно збирається туди поїхати, хоче говорити з імператорами.

Невже ж вони не знають і не розуміють, яка велика, багата й дужа Русь, невже вигідно їм гострити проти неї зброю замість того, щоб жити в мирі, любові й дружбі? Княгині Ользі здається, що коли вона побуває в Константинополі, то домовиться про все з імператорами і добро й тиша прийдуть на Руську землю.

Інше турбує княгиню Ольгу в цю годину, коли так тихо навкруг, коли спить Гора, передграддя й Подол. Чомусь вона пригадує минулий день, ранок, перед нею все стоїть перекошене, страхітливе обличчя смерда Векші, до неї, здається, долітає останній його крик: «Княгине, помилуй!»

І думає княгиня про те, що Векша не один, кожного дня до столу її ведуть і ведуть зв'язаних людей, вимагають у неї суду й правди...

Княжі суд і правда потрібні. Одвіку сюди, на княжий двір а чи в палату терема, приходили люди, просили суду й правди, і княгиню це не дивувало, бо навіть хмари між собою сваряться, а людей є множество, не можуть вони жити в повній злагоді між собою. Князь один, йому належить чинити суд і правду.

Княгиня Ольга пригадує покійного свого мужа князя Ігоря. Коли він робив суд і правду, вона сиділа поряд з ним, слухала й дивилась, як він устроє землю.

Князь Ігор був мудрий і сміливий. Княгиня Ольга пригадує, як рішуче й безжально судив він дружину свою, коли хто перед ворогом показував спину; він карав, коли мужі безчестили один одного мечем, топором а чи просто телеснею; він судив і карав, коли умикали жону не по любові, коли син не корився батькові, коли муж одного роду убивав мужа іншого роду. За смерть він карав смертю. І коли княгиня Ольга брала на себе обов'язки княжі, вона добре знала суворий старий покон, говорила собі: сіла еси на стіл, судай правду...

Але що є правда і як творити суд, коли все більше й більше ведуть до княжого двору людей, коли ллється кров на українх Русі і в самому стольному городі Києві?!

Чому ж ллється кров, що змушує одного мужа підіймати меч супроти другого, брата вбивати брата, сина ганити отця? Може, не в змозі вони поділити здобутої на бранях слави, може, як колись, кожен із них захищає честь свою, честь брата, сестри й роду, як це одвіку водилося в Руській землі?

Проте ні, це зовсім не те, що було одвіку на Русі, це не те, що було за давніх князів і встановлено древнім поконом. Слава? – о, той, хто має славу, знає, як її зберегти; честь? – і її руські люди – хай тільки хто посягне – зуміють захистити, не по честь свою і не заради слави йдуть нині на княжий суд люди. Той переорав межу чи перетесав знамено⁴³, той зламав житницю й уволік міх жита, той піймав чужого коня, взяв оружжя, порти, той убив огнищанина, княжого тіуна чи посадника, – скрізь татьба і розбой, скрізь кров і смерть. Часом княгиня Ольга жахається, – що ж це сталося нині на Русі? Адже сваряться між собою землі, города, села, всі люди! Куди, куди йде Русь?

А проте княгиня Ольга розуміє, що це не так. Не землі сваряться між собою, а князі земель, не города з городами, а воєводи з воєводами й бояри з боярами. І це ж не татьба і розбой. Кожен із них зуміє взяти своє, кожен з них зуміє дістати, що йому треба, й від князя.

⁴³ Знамено – клеймо, печать.

Ні, татьбу і розбой чинять інші люди – це рядовичі⁴⁴, закупи⁴⁵, смерди, холопи і всякі чорні роб'ї люди, це вони лізуть у житниці воевод і бояр, це вони переорюють межі, палять знамена, роблять перетеси!

А хіба не чує кожного дня княгиня Ольга, що чорні люди чинять татьбу й розбой на її дворах, переорюють межі її земель, роблять перетеси в її лісах, знімають птаство на перевесищах княжих, потай б'ють бобрів на гонах, звіра в лісах, рибу в княжих ріках?

Княгиня розуміє, що на Русі сталося те, чого раніше не бувало: мали колись воеводи й бояри честь – нині мають землі, ліси й ріки, мали колись славу – бережуть нині скотниці й знамена, мали дружини – а тепер прагнуть мати якнайбільше холопів. Та й сама честь і слава нібито змінилася. Хвалилися колись люди подвигами ратними й шрамами від ран – тепер хваляться добром своїм і достатками.

Здрагається княгиня. А чи не сама вона винна в тому? Одвіку була Русь, були князі в племенах її, одвіку князі берегли межі землі, брали тяжку дань з людей, але й платили за неї власною кров'ю.

«Але ж, – думає княгиня Ольга, – Русь не могла жити так, як жила допреже, тяжка дань з племен і родів – то була згуба для Русі, муж мій Ігор за цю дань загинув...»

Усе своє життя княгиня Ольга упоряджала Русь, дбала, щоб була вона ціла й неситна, щоб Київ-город був городом усіх земель, а в кожній землі був свій город, думала вона й про полегкість людям. Усю землю розбила, устала волості, погости, кожному дала урок і устав.

Зробити це було нелегко. Скільки літ минуло! Княгиня Ольга була тоді ще молодою, це вона йшла на чолі дружини, щоб помститись за мужа Ігоря й примучити⁴⁶ до Київського столу деревлян, це вона в люту зимову стужу об'їхала на санях всю землю аж за Верхній Волок, доходила до В'ятської землі, устроюла Руську землю.

Так чому ж ця земля нині неспокійна? Здається, вона робила все як слід, хотіла тиші Руській землі, добра людям, досягла свого. Чому ж ця Русь іде на суд? Де та правда, якої шукає княгиня?

Раптом вона обриває свої думки, здригається, прикипає руками до лутки вікна. Ні, вона не помилилась, десь далеко, із схилів передграддя, а може, й з берегів Дніпра, долинає крик людини. Крик цей народився далеко, але, здається, лунає зовсім близько, поруч з теремом.

– Княгине, помилуй! – вчувається княгині Ользі, і вона стоїть, напружено слухає, що ж буде далі.

Та крик більше вже не повторюється. Народившись вдалині, він там і завмирає.

– Що це? Що це? – шепоче княгиня.

«Невже це смерд Векша? Ніч темна, час пізній, саме в таку годину мої гридні вершать суд...»

Вона молиться й не чує, як тихо відчиняються двері до світлиці, хтось зупиняється на порозі. Це священник Григорій. Він живе тут же, в теремі, внизу, бо небезпечно християнському священнику бути там, де його храм, – біля ручая на Подолі. Та й кличе часто княгиня його до себе на бесіду.

От і зараз прийшов він, у чорній рясі, з євангелієм у руці, стоїть на порозі, дивиться на княгиню, яка впала на коліна перед образом Христа, і смутна посмішка пробігає по блідому його обличчю.

– Хто це? – одриває голову від підлоги й обертається до священника княгиня Ольга.

– Це я прийшов до тебе, – тихим голосом відповідає він. – Адже ти мене кликала?

– Так, я тебе кликала. Іди сюди. Сядь, отче.

⁴⁴ Рядовичі – люди, що працювали по ряду (договору).

⁴⁵ Закупи – ті, що брали купу (позику).

⁴⁶ Примучити —приєднати.

Княгиня встає, стомлено сідає в крісло, недалеко від неї на лаві сідає священник. Тепер він бачить, що княгиня дуже схвильована. Про це свідчить бліде обличчя, блискучі очі, стиснуті уста.

– Княгиня молилась, і це добре, – починає священник. – Але чому нині княгиня неспокоїна?

– Мені страшно, отче.

– Чому?

Вона дивиться за вікно, де тихо колишеться гілля дерев, і спроквола говорить:

– Бачу я навкруг велику землю, багато племен і родів, що прожили безлік віків, перемогли ворогів, збудували городи...

– Ти речеш правду, княгине, – згоджується й похитує сивою головою священник. – Велика Руська земля, дужа, незборна.

– Немало трудів, – веде вона далі, – поклали батьки мої, князі, щоб з'єднати племена й роди, одбити ворогів, – скрізь знають нині Київ і Русь.

– І ти, княгине, немало зробила, – додає священник, – устрою Русь, ти биша для неї, аки денниця перед сонцем, сяйша, яки місяць уночі.

Вона дивиться на нього широко розплющеними очима, в яких грає відсвіт свічі, бере руку й запитує:

– Але що робиться нині? Звідки цей каламутний потік, що бруднить чисту воду нашу, звідки вітер, що збиває спіле жито?

– Про що ти говориш, княгине?

Княгиня сплескує руками, а потім прикладає їх до серця.

– Колись люди мої жили родами своїми, і в кожному роду панували тиша і мир, колись роди були єдині в племені своїм, а племена стояли тільки перед ворогом і богом.

– Світ незмінний, княгине, – вгадує нитку її думок і відповідає священник, – ми тільки іними очима зримо й бачимо його.

– Ні, священнику, – перебиває його княгиня, – світ змінюється, він змінився, бо муж іде на мужа, син на отця, брат на брата, а чорні люди – на бояр, воєвод, і не токмо на них, а й на князів. Священнику, що ж сталося?

– Світ незмінний, княгине, – ще раз каже священник, – одвіку брат ішов на брата, і Каїн перший убив брата свого Авеля, одвіку були князі й чорні люди, бо є на небі місяць, а є й зорі, одвіку були багаті й нищі, бо бог багатий, а що маємо ми – його слуги?

– Але де мій бог? – тихо шепоче княгиня. – Перед моїми очима кладуть жертви й кланяються Перуну, а я після того йду й молюсь Христу.

– Не суть важливе те, яким ликам вклоняється людина, важливе те, якого бога сповідає вона в душі своїй.

– Слухай, священнику, – каже княгиня, – я сповідаю Христа й одному йому молюсь, але що маю діяти, коли він мені велить: «Не убий!» – а бояри й воєводи мої кажуть, що аще убіє муж мужа, то мстить брату брат, сину отець, отцю син. Христос велить: «Не убий!» – а я тих, що чинять татьбу й розбой, переорюють межі й знищують знамена, велю на суді убивати во пса місто.

– Христос говорить: «Не убий», але він вінчає за добро й прощає кожного, хто сотворив зло.

– І убивство прощає?

– Прощає, коли це на добро людям.

– То що ж є добро й зло?

Священник довго не відповідає, а, склавши руки на грудях, дивиться на всипане зорями небо, на гілля дерев, що колишеться одразу за вікном.

– Добро й зло існують у світі, – промовляє він, – одвіку і житимуть також довіку, бо є бог, але є й диявол, бо добро – від бога, а зло – від диявола. Бог рече: світ незмінний, таким його сотворив Отець, кровію окропив Син, Дух Божий витає над ним. Бог рече: життя наше на землі – це тільки подих вітру, піщинка на березі морському, крапля в окіяні; вічне життя тільки там – на небі; рай тому, хто йшов у житті божим шляхом, геєна вогняна і скрежет зубовний тим, що слухали диявола.

– А багатства землі? – запитує княгиня.

– Від бога, – відповідає священник. – Все від бога – князеві корона, слава й честь, воєводі – своє, боярину – своє, і чорні люди створені також не кимсь, а токмо богом. А чому це турбує тебе, княгине? По ділам його кожному дасть бог; і буде князь справедливим і йтиме шляхом божим – йому готоване місце в раю; буде князь слухати диявола – вверже його господь у геєну. І нищий, чорний чоловік, що страждає на землі, може сісти поруч із князем у раю. Так каже Христос.

Княгиня Ольга дивиться на образ Христа, перед яким горить свіча, і в очах її з'являються лагідність і покірність.

– Молись, княгине, – чує вона тихий, але владний голос священника.

Вона стає на коліна.

– Молись, – каже священник. – Він захистить тебе й захистить Русь.

Княгиня Ольга починає бити поклони.

– І хрести їх, – долітають до неї слова пастиря. – Приведи їх до бога істинного, нехай він захистить багатого й убогого, всі рівні перед його судом.

– Не можу, – одриває вона голову від холодної підлоги. – Сама – вже християнка, вірю в Отця, Сина, Святого Духа.

– І навкруг тебе багато християн, – каже священник. – Уже сто літ у Києві стоїть, аки зоря над світом, наша християнська церква. Тут спочиває митрополит Михайло, що прибув сюди з Болгарії. Є церква наша й у Новгороді...

– Відаю, – дивиться вона на образ Христа, – і знаю, що іде Христос по Русі, призріває багатого, убогого і мене, княгиню. Але повергнути кумири й хрестити всіх людей моїх не можу. Безліч-бо їх живе в старій вірі, хоче старого покону. Боюсь я їх.

– Молись за те, щоб саяво Христової віри швидше зійшло на них. Ти багато зробила, княгине, утверждаючи владу на землі. Утверди ж і віру в їхніх душах. Молись, молись, княгине, – говорить священник, і обличчя його суворішає.

Він сам стає поруч з нею на коліна. За вікном мерехтять зорі, близько колишеться, ніби хоче заглянути в княжу світлицю, гілля, перед іконою горить і стікає великими краплинами свіча.

Розділ третій

1

Онук Анта Добриня служив гриднем у дружині київської княгині. Він швидко дізнався від любечан, які часто приїжджали до Києва, про смерть старійшини-діда й ждав першої нагоди, щоб побувати вдома.

Нагода ця трапилась дуже швидко. У далеких землях були повними владарями й брали уроки з людей князі, поставлені Києвом. Вони брали своє, частину давали від себе Києву. У близьких же землях – Полянській, Деревлянській, Сіверській – господарями були не тільки місцеві князі, а й княгиня Ольга – над Дніпром і Десною у полі, в лісах стояли її знамена, були й двори, брати уроки з яких вона посидала своїх мужів з дружинами. З однією такою дружиною й рушив до города Остра Добриня, а там відпросився в сотенного й опинився в Любечі.

Хвилюючись, у лодії, якою купці з Києва їхали до далекого Новгорода, наближався Добриня до Любеча, де народився, провів юнацькі роки, де жив дід його Ант, де лишались батьки його й сестра Малуша.

Ще здалеку побачив він димки над берегами Дніпра, пізнав гору, кручі, ліси, які сходив власними ногами, пізніше помітив і темну цяточку над кручами – хижу рідного дворища.

Тільки лодія зарилась носом у пісок, Добриня стрибнув на берег. Купці попливли далі, а він збіг на кручу, попрямував лугом, рушив до городища.

Ніхто не вийшов з хижі назустріч Добрині, в оборах навстіж були розчинені ворота, навіть пса не видно було на дворі. Тільки кінь байдуже, низько схиливши голову, стояв на старому валу, ніби щось думав.

Поспішаючи, Добриня пробіг двором, рвучко розчинив двері, згинаючись, зайшов до хижі.

– Хто тут є? – гукнув у півтемряву.

– А кого тобі треба, чоловіче? – пролунав голос з глибини.

Серед хижі ледь-ледь тліло вогнище. У кволому світлі Добриня побачив знайомий поміст, людину, що лежала головою до вогнища, бородату голову, заспані, якісь байдужі очі.

– Я – Добриня! – крикнув він.

– Сину! – закричав тоді й Микула. – Я ж думав, це Бразд або Сварг.

Батько встав з помосту. Добриня побачив і Вісту, що там спала, Малушу; вони прокинулись, схопились, побігли до нього.

– А чому ти ждав Бразда чи Сварга, отче?

Микула безнадійно махнув рукою.

– Зажди, сину, повім! Усе повім! Ось давай сядемо до нашого вогнища та й поговоримо. А ти, Вісто, – звернувся до жони, – приготуй нам страву, принеси меду. Там у медуші є ще одна корчага.

Але ні Віста, ні Малуша не чули слів Микули. І мати, й дочка однаковими захопленими очима дивились на сина й брата свого Добриню, торкаючись руками його білої свитки із срібними застібками, широкого пояса, меча... Тільки тоді, коли все було оглянуте, Віста кинулась готувати страву, Малуша ж не відходила від брата, а коли він сів, сіла з ним поруч.

– Отак батька Анта й не стало, – почав Микула, підкидаючи дров до вогнища. – Пішов на лови, а дістав стрілу від печеніга в полі.

– його поховали як слід? Зробили тризну?

– Так, Добринє, його поховали як слід. Вийшов весь Любеч, весь рід... Зробили й тризну. А після тризни мало мене не вбили.

– Хто?

– Брати мої – Бразд і Сварг.

– За що?

– А от за це, – розвів широко руки, показуючи на хижу, поміст і вогнище. – Коли кінчилась тризна і всі пішли, тут, біля вогнища, залишились Сварг, Бразд і я... І вони сказали, що ми мусимо поділити після батька весь озадок, і поділили, а потім вимагали в мене золота, срібла й мало не вбили...

– І ти їм усе віддав?

– Усе віддав... Уроду нашого справді було чимало добра: вози, плуги, борони, кузнь, одяг, корчаги, горнці, – віддав я все братам. Тільки золота й срібла не було вже давно в роду.

– А собі що взяв?

– Ого, – відповів батько, – і в мене багато лишилось: оця хижа, кліті, житниці, медуша, обори... Ще он зброя батькова лишилась, візьми її собі, Добринє. Для тебе беріг.

Добриня подивився на зброю діда Анта, що висіла на кілочках на стіні, й посмішка пробігла його устами. Це була дуже давня зброя, з нею воювали проти ворогів його предки – Ант, Уліб, Воїк. Простий, клепаний із заліза шолом із невисокою тулією, куди звичайно вставлялось перо кречета, без жодних прикрас, без заборолла, – а на Добрині був клепаний з міді високий шолом з гострою тулією, з кількома камінцями по тілу, сріблом цятований по вінцю, із заборолом і довгими бармами⁴⁷; перед ним висів дерев'яний, обтягнутий грубою шкірою щит, – а в Добрині щит був також мідний; дідівський меч був однобокий, короткий, – а Добриня мав новий меч – набагато довший, одточений на два боки, із червоним камінцем у яблуці.

– Спасибі, отче! – відповів Добриня батькові. – Але, сам бачиш, маю зброю ліпшу, княжу. Нехай ця буде тобі, ще, може, знадобиться.

– Чому ж не знадобиться? – замислився Микула. – Зброю в домі добре мати.

– Про інше думаю я, отче, – повів далі Добриня, – обікрали тебе брати, все забрали.

– Мабуть, так, – зітхнув Микула. – Отень двір, говорили, тобі... От і є... Усе ніби є – і нічого немає. У клітках – порожньо, в житницях пишдять миші, коня отчого мені залишили, але лежить він більше, ніж стоїть.

– То, може, я піду до Сварга й Бразда?

– Не треба, сину! Просити? А що? Вони взяли своє... по покону...

– Так чим же я тобі можу поміч дати? – запитав Добриня.

– А що мені допомагати? – відповів і навіть засміявся Микула. – Куди ходить мій топір і рало, там і я ще хазяїн. Маю руки сам, добрі руки у Вісти.

– Ми проживемо, сину, – додала й мати.

– От тільки Малуші жаль, – замислився Микула. – Будь усе, як колись, та щоб могли ми приготувати їй посаг – умикнули б дівчину з нашого роду. А так... ну що ж, у неї руки також добрі, де будемо ми, там і вона.

Малуша, що сиділа напроти батька й поволі сьорбала юшку, не могла збагнути всього, що говорять про неї. Вона розуміла тільки одно – їй бажають добра.

Але в Добрині, що дивився на сестру й милувався нею, дуже боліло серце – адже справді где її тут, у Любечі, зла доля; що краса дівоча, коли посагу немає.

І через те що мед трохи вдарив у голову Добрині, а хотілось зробити сестрі добре, він сказав:

– А що, коли я візьму Малку до города?

– Що ти мовиш, сину? – навіть не зрозумів батько.

– А те, що хочу взяти Малушу до Києва. Чи поїдеш ти зі мною до Києва, Малко? – звернувся він до сестри.

⁴⁷ Барма, бармиця – сітка з кольчуги, що спадала на плечі.

Вона поклала ложку набік і подивилась на Добриню великими своїми очима. Тепер вона зрозуміла, про що йде мова. Добриня питає, чи згодна вона поїхати до Києва.

Відповісти на це питання дівчині було нелегко: вона звикла робити тільки те, що загадує батько, і тепер повернулася до нього, поглянула батькові в очі.

– Ну, Малко, – відповів, підбадьорюючи, той, – думай сама, що робити. Чи хочеш до Києва?

– Хочу... – тихо сказала Малуша.

– Отак і буде, – сказав Добриня, – вийдемо до Дніпра, сядемо на якусь лодію, поїдемо ми до Києва-города, станемо на Почайні, покажу тобі Подол, Гору, де живе княгиня Ольга со княжичами, де стоять тереми із золотими верхами, а на стінах – вої із знаменами, а мідяні біла б'ють та б'ють... І такі руки, як у тебе, знадобляться, – бояринею не будеш, а на боярських дворах візьмуть...

Мов дивну казку, слухали Микула, Віста й Малуша розповідь про город Київ і ще довго отак могли би слухати, але у Добрині не вистачило більше снаги й хисту, і він кінчив:

– То ти й збирайся, Малко... Завтра рано будемо їхати.

Уночі Малуша довго не могла заснути й все думала, що жде її наступного ранку. Вона ще не вірила, що Добриня сказав правду, що встане сонце і сяде вона в лодію, попливе до Києва.

Але все це, мабуть, правда. У хижі тліє вогнище, червонкувате його проміння освітлює стіни, поміст, на якому сплять батько й мати. А он лежить на лаві Добриня, недалеко від нього під стіною стоять щит, спис... Біля Малуші лежить маленький вузлик: мати зібрала все для неї, зав'язала в убрус кілька пряслиць⁴⁸ – доведеться ж Малуші десь працювати, а що вона знає, крім того, що прости й ткати; поклала оберегу – маленьку фігурку голої жінки з довгими руками й пухлим животиком – це Рожениця, богиня жінок роду, вона захистить і збереже Малушу, та ще поклала харчів. Що, крім цього, могла дати мати? Вузлик Малуша на ніч поклала біля себе, держала рукою – так було певніше, що вона поїде...

Зібгавшись у куточку лодії, щоб не заважати гребцям, Малуша думала про те, що жде її в майбутньому, але не могла його уявити. Їде Добриня, взяв її з собою, далі станеться що станеться...

А Добриня гордовито став на стерні, гребці підняли весла, любечани, забрівши у воду, одштовхнули навантажену по край лодію. От вона й рушила, гострим носом розрізуючи голубувате плесо, залишаючи по собі рябий, схожий на срібну луску, слід.

Малуша жадібно дивилась, як швидко тікає від лодії берег, як зменшуються й зменшуються там постаті любечан. Ще раз її наздогнало відлуння дужого крику, а потім по обидві руки розкинувся простір Дніпра, рівне лоно, над яким у голубій височині пливли, як і лодії, білі хмари з рожевими надутими вітрилами.

І Малуша увесь час дивилась із свого куточка на цей світ, що відкривався перед нею. Досі вона такого не бачила, знала тільки своє село, кожен кручу біля городища над Дніпром, кожне деревце і кущик. Там, здавалося їй, і закінчувався світ, вона навіть не замислювалась, а що ж може бути далі?

А тут вони пливли день, два, три, і Малуша увесь час із захопленням дивилась на береги, що стрічкою розмотувались перед нею, на городища, що з'являлись попереду, велично пропливали й залишались позаду, на лодії київських купців, які зустрічались їм на водному шляху.

І навіть коли вечоріло, вона довго не спала, а сиділа в своєму куточку, дивилась на небо, де сяяло безліч зірок, на таємниче темне плесо, береги, що вночі здавались високими, страшними, і на самотні вогники, що бликали десь далеко в полі.

⁴⁸ Пряслиця – камінний грузок для ткацького верстата.

Усе ближче й ближче був Київ. Якось удосвіта вона побачила на горі, на правому березі, цілий город – з високими стінами, вежами, а внизу, під горою, сотні лодій. Це був Вишгород.

За Вишгородом Дніпро круто повертав ліворуч. Тут на стрижні сходились вітри з Дніпра й Десни, чорторями вирували води, і лодія, розрізуючи їх, рила носом високу хвилю, за нею лишався запінений, схожий на борозну слід.

Але одразу ж за шпилем, де Дніпро, прийнявши деснянські води, повертав праворуч, вітер затих, плесо заголубіло, в ньому відбилися ліси, луки над річкою Почайною, що допливала до Дніпра, високі гори, а на них город Київ.

Мов зачарована, дивилась Малуша навкруг. Випливали з голубої далини і все яснішали три гори, від вершин аж до Дніпра й Почайни вкриті лісами. У багатьох місцях ці ліси по схилах були вже вирубані чи випалені, і там всюди темніли рільні землі й людські оселі. Найбільше ж вирубано було лісів і найбільше жител стояло на середній, найвищій, горі. Там і був город Київ!

З лодії видно було вершину, де височіли побудовані з колод стіни Гори – з багатьма вежами, заборолами, ворітьми, ровами й валами, з околям перед ними. За стінами під промінням сонця, що вставало все вище над Дніпром, золотом грали дахи теремів княжих.

Нижче від города, кільцем вкруг нього, ліпилися до стін, як п'явки, чорні дворища бояр, яким не вистачало місця на Горі. На цих дворищах стояло чимало хиж дворян – ремісників, холопів, рабів. Ще нижче розкидані були, неначе ластівчині гнізда, хижі, халупи, землянки простого люду – чаді. Це місце так і звалось – переграддям. За ним гори круто обривались, між ярами тяглось кілька шляхів до Почайни, ще один, найкрутіший узвіз, спускався до Дніпра нижче від Почайни.

Унизу, над самою Почайною – на Подолі, – знову видно було хижі, землянки, намети, на кучугурі височів дерев'яний Волос⁴⁹, біля берега на тихій воді стояли з опущеними вітрилами лодії й однодеревки киян. Від цього ж місця важкі пороми ходили й до лівого берега, де починався й зникав у лісах гостинець – шлях, яким рушали на конях у далекі країни купці з Києва і яким приходили сюди чужі люди – заморські гості.

2

Тільки лодії пристали до жовтих круч Почайни, як туди прийшли купці, пригнали вози, заходились все купувати, везти на торг. Гомін стояв на березі, іржали коні, під ногами людей хмарами вставала пилюга. Незабаром один за одним навантажені вози стали підійматись на кручі.

Добриня ждав, доки все це скінчиться, але й тоді, коли купці й вози зникли, не пішов слідом за ними, а зупинився на кручі й довго стояв замислений і неспокійний.

Аж тепер зрозумів він, що в Києві все буде не так просто, як здавалось йому здалеку, з Любеча. Приїдь до Києва він сам, як це було раніше, ні про що й думати: ось – Подол, он – Гора, всі ворота йому відчинені. З лодії встав – у гридницю попав. А вже там йому і веприна, і конина, і, як це водиться, кухоль меду. Але ж він приїхав не сам, з ним Малуша. Он вона сидить, загорнувшись у ряднину, на кормі; прикинула, мовчить, переляканими очима позирає на Почайну, на берег. Що робити з нею, адже на Гору, до княжого двору, якоїсь дівчини не пустять?!

Проте довго думати не доводилось. Він мусив щось робити, і то швидше, поки не настав вечір і на Горі не опустили мосту й не замкнули воріт.

– Ти вже сиди тут і жди, – сказав він Малуші, – а я піду поникаю там і повернусь.

– Я сидітиму й ждатиму, – відповіла дівчина і, щоб брат не турбувався, навіть посміхнулася.

⁴⁹ Волос – бог худоби, торгівлі.

Та коли Добриня закрокував по кручі й зник, їй стало страшно. Вона так загорнулася у ряднину, що видко було тільки бліде чоло й надзвичайно великі очі, і схожа була на пташку, що, почувши небезпеку, шується, ховається в своєму гнізді.

Добриня повернувся не швидко і зовсім не так, як могла уявити Малуша. Вона ждала, що прийде він такий, як їхав з нею в лодії, – звичайний, простий. Аж гульк – на кручі кінь ударив копитом, а на коні сидить князь чи воєвода. Вона хотіла щільніше загорнутись у ряднину, а вершник гукає до неї: «Малушо! Малко!»

Тільки тоді пізнала вона, що то Добриня сидить на коні, з щитом у лівій руці, з списом у правиці, ніби богатир, про якого розповідала їй мати.

Малуша одразу ж ластівкою випурхнула з лодії. Добре, що хоч вузлика – материн подарунок – не забула взяти. Стала оддалік від коня, дивиться, що буде далі.

А Добриня їй каже:

– Лізь до мене!

– Куди?

– Та сюди ж, у сідло...

Ще й руку подав.

Малуші це була не первина, на незасідланого коня в Любечі стрибала, учепилась і тут за стремено, за руку Добрині – і мов прикипіла на луці поперед брата.

Добриня торкнув коня, вони поїхали, і тоді Малуша побачила набагато більше, ніж із лодії. Вони їхали якийсь час по низині – Оболоні, де то тут, то там стояли убогі хижі й землянки, а праворуч і ліворуч за огорожею виростало всяке зело. То були, як пояснив Добриня, княжі огороди. Потім вони одразу пірнули у велике стовпище людей, що, збившись навкруг високого дерев'яного боввана, перед яким горів вогонь, кричали, сперечались, махали руками.

– Не бійся, – сказав Добриня, – це – торг, а ото стоїть бог Волос.

І Малуша довго озиралась на багатоголосий торг і на освітленого полум'ям вогнища бога, що срібними блискучими очима дивився на Подол, Почайну і, як здавалося Малуші, позирав також і на неї.

Коли ж Малуша одірвала погляд від торгу й бога, то помітила, що вони вже їдуть узвозом і що попереду них, зовсім близько, вималювалася на небі, ніби заступила половину його, висока гора, на вершині якої видно стіни, ворота, міст.

Але на цей раз Малуша так і не встигла побачити нічого на вершині гори, бо Добриня раптом закрив її щитом, ще й сказав:

– Отак під щитом і сиди, а вже потім все побачиш.

Ось чому сталося так, що Малуша потрапила на Гору, не побачивши нічого з того, що хотіла бачити, та й не розуміючи, що замислив і робить її брат. Вона зрозуміла тільки, що чомусь їй треба ховатись, зщулилась, як звірятко, за щитом, бачила тільки руку Добрині, якою він тримав ремінь щита, чула, як, важко ступаючи нагору, дихає кінь, чула, як важко дихає й Добриня.

А Добриня їхав, гордовито тримаючи поперед себе в лівій руці щит, правицею грав легенько списом. Ось копита коня затупотіли по мосту, на якому стоїть кілька сторожів города, ось ворота, біля них ще кілька сторожів. Але Добриня не помилився, він все зробив так, як замислив. Сторожі, які стояли на воротах, подивилися на Добриню, що, гордовито сидячи на коні й тримаючи щит перед собою, їхав мостом, але нічого в нього не запитали. Мовчали сторожі й тоді, коли кінь Добрині рушив у ворота. Скільки тих гриднів проїжджає цими ворітьми – один туди, другий сюди, з Гори їдуть – коні гарцюють, від Подолу підіймаються – коні ледве йдуть. А кожен гридень щось везе з собою – той козу, інший – вівцю, ще один – бранку з поля. Спробуй поговорити з ними, – не перекричиш, клопоту не оберешся, ще й до князя на суд потягнуть. А хто в князя за гридня дорожчий? Інша справа ремісник з передграддя чи купець

з Подолу. З них можна запитати, з них можна і взяти. Для того й стоїть на воротах сторожа – береже князя со дружиною, але й себе не забуває.

Добриня зупинив коня біля хиж, що купчились одразу за гридницею. Тут жили його друзі – такі ж княжі гридні, як і Добриня. І зараз вони, почувши тупіт коня, вискакували з хиж, товпились, дивились, що то за вершник їде по Горі.

– Та це ж Добриня, – виступивши наперед, заволав раптом один з них, височенний, широкий у плечах, майже голий, в самих тільки ногавицях хлопчина, якого всі прозивали Туром. – Гей, Добрине, де еси бував?

Добриня нічого не відповів, зіскочив з коня і, поставивши до дерева щит, подав обидві руки Малуші.

– Правду рече Тур, – закричали тоді кілька гриднів, – де ж бував ти, Добрине, де дістав таку дівчину красну? У печенігів а чи хозарів?

Малуша розгублено озиралась на здорових, червонощоких, вусатих хлопців, що обступили її колом, сміялись, сіпали за руки, навіть за косиці. Вкрай знітившись, вона відступила, благально поглядаючи на брата.

Суворий і замислений стояв Добриня. Він співчутливо поглянув раз і вдруге на Малушу, зиркнув сердитими очима на друзів-гриднів і нарешті крикнув:

– Самі печеніги ви суть, а не гридні! А ти, Туре, що собі мислиш? Сестра це моя, Малуша, чуєте, сестра!..

І враз ніби холодним вітром хльоснуло вусатих хлопців. Тепер вже вони знітились, замовкли, іншими нібито очима, ласкаво й тепло, поглянули на дівчину.

– Так чому ж мовчав? – промовив нарешті той самий Тур, що заварив усю халепу. – Сказав би, то воздвигли б славу... – Але він на цьому не кінчив, а, широко розставивши босі ноги і взявшись руками в боки, додав: – А коли така притичина вийшла, то скажу: від роду не бувало, щоб жона під щитом виїжджала на Гору. Зичу я, Тур, і буде тобі, Малушо, тут, на Горі, велика честь і щастя.

У першу ніч, коли Малуша з'явилась на Горі, Добриня не знав, що з нею робити. Сам він, разом з двадцятьма гриднями, жив у хижі під стіною і покласти Малушу там не міг. Гридні – хлопці прості, і випити, й погуляти зугарні, але щоб дівчина спала поміж ними – не бувало. Одвести її в якусь із хлівин, де живуть з родинами ремісники й кузнеці, – але ж він нікого з них не знав. Про це й думав він, сидячи на призьбі своєї хижі. Добре, що хоч Малуша цього не відає: вона встигла вже обійти весь город, а тепер пішла до требища, де жерці складали вечірню жертву.

І тоді допоміг йому гридень Тур, той самий, що недавно глузував з Малуші, побачивши її під щитом на коні.

Він підійшов до Добрині нібито знічев'я, постояв, почухав п'ятірнею волосся, винувато сів.

– Щось ти невеселий? – почав Тур, дивлячись на Добриню.

Добриня обернувся до Тура подивитись, чи не збирається той знову глузувати. Але Тур не жартував – великий, з копицею рудого волосся, з глибокими шрамами на обличчі, в одній сорочці й ногавицях, сидів він суворий і тихий, дивився на сонце, що зачочувалось за дахи боярських будинків, на голубів, що табуном ширяли в небі.

– А чого ж мені бути веселим? – роздратовано сказав Добриня. – Вдома сестрі жити несила, як її довіз сюди – не знаю, як обдурих сторожу – сам жахаюсь. А тут? Поглузували з мене й сестри та й пішли. А мені що з нею робити?

– Ти не май зла на мене, – сердечно промовив Тур. – Сказав уже – не знав, що це твоя сестра, от і зірвалось слово... Прости мене за це.

Добрині стало шкода Тура. Справді, що дивуватись з гридня. Днесь він п'є та гуляє, завтра загине. Раз жити на світі, раз і померати, – глузуй, гридне, з людей, з себе самого насміхайся, може, завтра ворон у полі закриче над тобою.

– Гаразд, Туре! – тихо промовив він. – Не винувать себе, і я тебе не винувачу. А от що робити з Малушею – не знаю. Вона в мене молода, ніде ще не бувала, сама про себе не подбає, а я куди її поведу? У гридницю чи в наші хижі?

– Ні, – відповів Тур. – У гридниці і в наших хижах її не покладеш: дізнається сотенний, скаже тисяцькому, тисяцький воеводі, а тоді з нею хоч у прірву... А ти, Добрине, не знаєш когось із кузнеців чи ремісників?

– Коли б то знав...

– І я не знаю, – зітхнув Тур. – А що, – замислився він, – коли б поклали ми її у стайні на сіні?

– Що ти говориш, Туре? Туди ж і вдень і вночі ходять усі гридні, княжі слуги.

– Правда, Добрине, – згодився Тур. – Там сестру побачать і скривдять.

Обоє замовкли. Добриня безнадійно дивився на город, на требище, де загорілось, затанцювало довгими червоними язиками багаття. Тур дивився на небо, що починало темніти, на голубів, що білими цяточками висіли в ньому.

– А що, – опустив раптом голову й засміявся Тур, – коли ми покладемо Малушу коло себе?..

– У хижі? – щиро здивувався Добриня.

– Та ні ж, – перебив його Тур. – У хижі не можна, покладемо її над хижею...

– Де?

– У голубнику... – Тур простягнув руку й показав на великий голубник, що одним кінцем своїм спирався на дах хижі, другим – на гілку старого дуба. – Адже там, біля голубника, є закамарок для харчів. Взимку туди лазять княжі сторожі, а зараз ніхто не полізе, ніхто Малушу не зачепить.

Добриня замислився. У словах Тура була правда. Тут, на Горі, всі дуже любили голубів. Зроблені з дерева, прикриті дашками голубники для них стояли на княжих і боярських теремах. З давніх-давен був такий голубник і над їхньою гридницькою хижею, а біля нього закамарок, куди взимку для голубів зсипали зерно.

Голубів на Горі ніхто не чіпав, не їв, вони вважались божою птицею, вільно виводились, зграями літали над зеленою Горою.

– Справді, – згодився Добриня. – У закамарку їй буде непогано. Та й сотенний нічого не скаже.

– А що йому говорити? Це ж не гридниця, а голубник. Удень гулятиме Малуша, спатиме на голубнику. Принесемо ми їй їсти й пити... Адже так, Добрине?!

– Буде так! – згодився Добриня. – Це ти добре придумав. Буде так!

І Малуша тієї ночі спала у закамарку біля голубника. Увечері вона попоїла разом з братом у хижі. Вечеря була дуже смачна – юшка з рибою, пахучий хліб. Рудий гридень Тур дав їй ще й кілька чудових царгородських ріжків, яких вона зроду не бачила. Коли ж зовсім стемніло, Добриня підставив їй плече, допоміг вилізти у закамарок біля голубника.

– Отам, Малко, й спи! Голуби – вони чисті, смирні!

– А я не боюсь... З ними ще краще.

Та й чого б вона боялась? У закамарку було затишно, тепло, крізь розчинене віконце видно було шматочок неба й кілька зірок, деś близько за стіною воркотали й пурхали старі голуби, тихо пищали голубенята. Була вона задоволена й щаслива, бо за довгий день побачила більше, ніж за все своє життя, бо опинилась у городі Києві, відчула ласку гриднів. Швидко й заснула Малуша.

Спали й гридні в хижі під голубником. Тут, у дерев'яному городі, крім теремів княжих, заборонено було запалювати вночі вогні, бо скільки разів траплялось, що з малої іскри спалахувала й буяла велика пожежа. Усі лягали спати в городі, тільки сутінки обгортали Гору, а коли хтось що й робив, то в темряві, помацки. Сторожі на городниціях стежили всю ніч за валами, а разом дивились, щоб хтось не палив світла. Прокидалися у городі всі рано, до схід сонця. У хижі під голубником гридні спали міцно.

Не спав з них тільки один. Він довго лежав на дерев'яній одрині із розплющеними очима, потім підвівся, встав, обережно, щоб у темряві не зачепитись об щось, вийшов з хижі й сів на призьбі.

Рудий, веселий Тур зараз був засмучений; схиливши голову до грудей, поклавши руки на коліна, сидів він на призьбі мовчазний, тихий, замислений.

Гридень думав про те, що прийшов він на Гору ще за князя Ігоря. Служив у його дружині, ходив з князем на деревлян, бився з обрами, чорними клобуками, печенігами в полі, посічений був мечами. Один печеніг перебив йому мечем все чоло, – довіку носитиме цей шрам гридень Тур...

Це було бурхливе, веселе життя. Сьогодні пий, гридне, та гуляй, завтра, може, кості твої забіліють у дикому полі, – так живуть гридні, вої, вся княжа дружина, так жив і гридень Тур.

І ось гридень Тур замислився. У нічну годину пригадав він далеке село над рікою Десною, коло города Остра, пригадав батька й матір, двох братів і сестру...

Жаль обгорнув душу Тура. Батько його Тур був давнього славетного роду, – хто в Острі не знав Турів! Але ж батько не мав ні слави, ні багатства. Збіднів, взяв купу в боярина Кожеми, не міг її сплатити й став холопом княжим, а якось навесні, коли рубали й спускали на воду дерева, попав під колоду, потону в Десні.

За батьком пішли всі – мати, сестра, два брати. Всі вони померли, коли після лютої зими закотився до Остра мор. Тільки він – молодший Тур – видужав, оклигав, вижив.

Так і потрапив до Києва й княжої дружини. У селі коло Остра, де всі землі забрали Кожема й інші бояри й воєводи, Тур, либонь, загинув би. У княжій дружині його одягали, годували, тут, на Горі, він мав дах над головою, одрину під боком. Пий, гридне, веселись, може, не швидко ще груди пройме стріла, а череп розтратить меч!

«А коли, – подумав тепер Тур, – не візьме стріла і не вб'є меч, тоді що?!»

І справді, поки він ще молодий та здоровий, то потрібен у княжій дружині, а коли в Тура не стане сил, куди ж тоді? Пожалування, це так. За добру службу можуть дати гриднєві шмат землі в дикому полі. Поки був молодий, то стеріг князя в городі, старий став – бережи його поле.

«Ні, – думав далі Тур, – так не можна, треба жити інакше!»

І ще замислився гридень Тур над тим, чому саме в цю ніч прийшли йому в голову такі думки, чому зараз він не може спати?

Тур встав з призьби, трохи одійшов, побачив у нічній півночі голубник на даху, уявив, як там спить дівчина Малуша.

Так ось чого не спиться Турові. Ця дівчина з карими очима дуже схвилювала його. Вона нагадала йому минулі роки, батька, матір, брата, сестру. Вона, либонь, і схожа на його сестру Веселку... Так, так, вона дуже схожа на неї...

Але не тільки схожа. Коли Тур подумав про те, що вона лежить там, на голубнику, тихо дихає, спить, у нього дуже забилося серце, він хотів би сісти коло неї, взяти її за руку, сказати щось сердечне, щире, ласкаве.

Ні, гридень Тур не знав, що з ним сталося. Звідки це найшло на нього, чому він хоче жити й любити?

3

Ключниця Ярина не забула того, що їй сказала княгиня, й часто замислювалась, кого ж їй взяти собі наступницею, кого доведеться вести до княжої стравниці.

Хоч мала Ярина під своєю рукою й чимало дворянок, проте зупинитись на комусь не могла – та була неповоротка, інша зухвала, ще одна некрасива з лиця, а таких князі не любили.

Часто придивлялась Ярина до Пракседи. З усіх дворянок це була найкраща дівчина-переславка, струнка, ставна, з високим чолом, великими темними очима – краса!

Та не все подобалось Ярині в Пракседі. Мала ключниця метке око, і хоч Пракседа прикидалась тихою й ласкавою, раз і другий помітила, що Пракседа часто свариться з іншими дворянками. Бачила Ярина її і в гніві – із очима, в яких палахкотіла мста, із закушеними до крові устами, хижу, злу, нестримну. Чудова дівчина-переславка Пракседа, але Ярина боялась ввести її до княжої стравниці.

Тим часом і сама Ярина відчула себе краще, хвороба й кволість зникли, поралась вона добре. Княгиня мовчала, тому й вирішила ключниця перечекувати, шукати собі наступницю не тільки на Горі, а й на княжих дворах – у Вишгороді чи Білгороді. Про це Ярина не раз говорила княжим тіунам, просила привезти кількох дворянок – метких, вправних, красивих, а сама ключів із своїх рук не випускала.

А вже пішла осінь, роботи в ключниці було багато, з усіх князівств і дворів везли на Гору всяке добро – жито, мед, віск, в'ялену й посолену рибу. Ярина все ходила й ходила, брязкотіла своїми ключами біля житниць, медуш, бретяниць⁵⁰, хлівів, все думала, як би чого не забути, приготувати до зими.

Так вона згадала й про голубники – треба було й для птахів запасти зерно, подивитись, чи не повибивалися там стіни.

До великого голубника, що був побудований одразу за гридницею, Ярина прийшла на світання, коли ще всі гридні спали, бо не любила зустрічатись з ними – крім лайки та лихого слова, від них нічого не почуєш. Тому Ярина тихо пройшла до голубника, піднялась драбиною до закамарка, відчинила двері...

І раптом вона мало не впала з драбини, остовпіла, потім затремтіла, бо в сірому промінні побачила перед собою в закамарку обличчя, руки.

– Хто це? – прошепотіла Ярина, побоюючись, що то якась вихватка гриднів.

– Це я, – почула вона тонкий дівочий голос.

– А злязь-но сюди! – сказала Ярина й стала спускатись драбиною назад.

Слідом за нею вилізла із закамарка й спустилась на землю дівчина, якій на вигляд було не більше як п'ятнадцять-шістнадцять літ. На ній була сама тільки сорочина, підперезана мотузком, ноги босі, обличчя невмите, волосся розкуйовджене.

Але було в дівчині щось таке, що й привабило Ярину. Дівчина була дуже перелякана, і ключниці стало шкода, що це вона так її настрахала. Ярині сподобалось і обличчя дівчини, великі карі очі.

І ще, звичайно, зацікавило ключницю, звідки з'явилося це дівча тут, де живуть гридні.

– А підійди-но сюди ближче, дівчино, – промовила Ярина.

Малуша підійшла, але, либонь, злякалась ще більше, бо Ярина помітила, що в неї тремтить все тіло.

– Ну, чого ти боїшся? – якомога ласкавіше додала ключниця. – Я тобі не зроблю зла, іди-но сюди.

Дівчина підступила трохи ближче.

⁵⁰ Медуші, бретяниці – кліті, де ховали мед, борті (вулики).

- Ти звідки? – запитала Ярина.
- З Любеча, – відповіла дівчина зляканим, але дзвінким голосом.
- А як звуть тебе?
- Малка.
- Бачу, що малка. А чия?
- Добринина.
- А чого ти опинилась на Горі?
- Брат Добриня привіз...

Але в цей час почулись кроки, і на стежці з'явився Добриня, що ніс сідло. Побачивши ключницю княгині Ярину, яку гридні, так само, як і вона їх, не дуже долюбляли, він хотів привітатись та й обминути її. Але ключниця була не сама, вона з кимсь розмовляла. Ступивши ще один крок, з трепетом душевним Добриня побачив, що розмовляє вона не з кимсь, а з його сестрою Малушею. Він навіть остовпів: не вистачало, щоб ключниця знала про його гріх!

Та справу поладила сама Малуша. Побачивши Добриню, вона притьмом кинулась до нього і сховалась за братовою спиною. Певна, що тепер їй вже ніщо не загрожує, вона визирала з-за спини, дивилась на ключницю іншими – лукавими – очима.

- Слухай, гридне, – промовила тоді Ярина. – Та що ж то є за дівчина?

Добриня поклав на траву сідло, витер спітніле чоло й сказав:

- Це моя сестра.

- Так чому ж вона тут? – Ключниця показала на голубник.

Добриня безнадійно махнув рукою й виштовхнув Малушу поперед себе.

– А що я мав робити? – показуючи на дівчину, запитав він. – Поїхав я нині до Любеча, сам я звідти, батько там у мене, мати, був дід Ант... та ось ще сестра Малуша... Приїхав я, подивився, діда Анта немає – помер від печенізької стріли, все добро діда добрі вуйки забрали, батько й мати голодні, назі, і оця – Малуша – загине. Адже загине, загине, бачу, сестра. А вона мені любя. Ти не дивись, ключнице, що вона така занехаяна, кволла. Вона хороша сестра. Адже так, Малушо? Ну, говори!

Малуша мовчала, та й що вона могла сказати?

– От я й привіз її сюди, – сказав Добриня. – Нехай, думаю, буде біля мене тут, на Горі. А далі, вже коли привіз, замислився: що мені з нею діяти? Роботу знайти – а де, жити сестрі треба – а куточка немає. От з гриднями надумали – нехай живе Малуша тут, на голубнику, разом з птахами, а їсть те, що лишається в моїй місці.

Ярина подивилась на Малушу, що, опустивши руки, стояла перед нею, й тепла посмішка зігріла тепер обличчя старої ключниці. Їй сподобалось, що Добриня так просто й одверто розповів про свою сестру, подобалась їй і сама дівчина з великими карими очима, що так допитливо дивилась на неї.

І ще відчула Ярина, як болять у неї всі кості, пригадала розмову з княгинею Ольгою, подумала про те, що треба їй когось на підмогу собі брати, бо скоро-скоро зовсім працювати не зможе.

– А що, – замислившись, вголос проказала свої думки Ярина, – коли б я взяла твою Малушу до двору? Там і для неї робота знайдеться.

– Матінко ключнице, – крикнув Добриня, забувши, що всі гридні бояться й цураються Ярини, – та коли б ти взяла її до двору, я б тобі дякував, доки живу, довіку!

– Не треба мені дякувати, – зітхнула Ярина, – там у дворі дівчині також буде нелегко. Поки мала – небагато роботи з неї запитаю, більша стане – ой, багато доведеться працювати. А ти не боїшся, Малушо, йти до княжого двору?

- Не боюсь, – тихо відповіла дівчина.

– То приведи її завтра рано-вранці до мене, там біля терема є хижа. Та обмий її, чисту сорочку одягни. Чи є в тебе сорочка? – запитала вона в Малуші.

- Є сорочка! – радісно відповіла Малуша, пригадавши про материн вузлик.
- Буть по цьому, – промовила ключниця й рушила стежкою до терема.

4

Ще було далеко до світання, коли хтось кілька разів штовхнув Малушу в плече. Не розуміючи, де вона опинилась, хто її будить, здригаючись від холодного повітря, що струмувало навкруг, вона заходилась обома руками протирати очі.

– Ходімо, Малко, скоро вже день... – почула вона знайомий голос.

Аж тоді Малуша зрозуміла, що сидить вона на голубнику, пригадала минулі дні, і особливо останній день, коли вони з братом зустріли в саду ключницю Ярину і коли Добриня пообіцяв їй вранці привести сестру до княжого двору.

– Я зараз... зараз... – прошепотіла Малуша, миттю схопилась на ноги, у темряві знайшла вузлик – материн дарунок, – швидко одягла чисту вишивану сорочку, обгорнулась плахиною, завинула пояс, перевірила, чи не повипадали з вух її усерязі⁵¹ із зеленими камінчиками, взяла постолі й стрибнула на землю, де вже стояв і нетерпеливився Добриня.

– То й пішли! – глухо сказав він.

Було непривітно, похмуро, сіро. Із-за стін города, від Дніпра, виривався й проймав тіло гострий вітер, низько над Горою, торкаючись дахів теремів, пливли й сіяли мряку важкі хмари, з трав бризкала холодна роса.

Але Малуша не зважала на вітер і мряку, думи її летіли в терем, де судилося їй служити. Вона уявляла його високі світлиці, княгиню Ольгу й різних князів у білих одежах, у золоті, сріблі, багато речей, назви яким не знала, і все те було високе, світле, блискуче.

Серед багатства й блиску вона бачила й себе. Правда, Малуша стояла десь у куточку тонкою бадилінкою, коли йшла – ніхто її не помічав, коли говорила – голосу її не було чути.

– Ти ж слухайся Ярини, – тихо радив, крокуючи поперед сестри, Добриня. – Жона вона могутня, дужа, у неї ключі від усіх теремів – ключниця самої княгині Ольги.

– Я слухатимусь, – відповіла Малуша, швидко ступаючи по траві, з якої бризкала й сікла голі ноги холодна роса.

Так вони дійшли до княжого терема, де зустріли нічних сторожів. Добриня їх знав, це були його ж друзі – гридні, і тому перекинулись з ним кількома словами. А потім Добриня взяв Малушу за руку й швидко повів її округ княжого терема, на задвірки.

Там, хоч ніч ще не минула, було людно й шумно, біля клітей ворухились постаті чоловіків і жінок, десь форкали коні, бряжчало залізо, подекуди у віконницях і дверях світилися вогники.

На один з цих вогників і пішов Добриня. Зупинився перед якоюсь хижою.

– Ти стій тут, – сказав він, – і жди мене.

І зник у дверях хижі, де чулись голоси й горів вогонь.

Коли Малуша залишилась сама, їй стало дуже страшно. Знала, куди привів її Добриня, а все ж їй здавалось, що з темряви от-от вирне якась потвора й схопить її. Найбільше ж вона боялась того, що Добриня, повернувшись, скаже, що роботи для неї тут немає, що її не візьмуть до княжого двору... І через те почала тремтіти від холоду, вітру й дощу так, що аж зуби цокотіли.

Проте боятись, як виявилось, було нічого. Через короткий час постать Добрині окреслилась на дверях хижі, поруч із ним Малуша побачила постать жінки, з якою вони напередодні розмовляли в саду, – могутньої, дужої ключниці Ярини.

– Малко! – крикнув у темряву Добриня. – А йди-но сюди!

Вона одразу вихопилась вперед і потрапила в промінь світла, що сягав з хижі.

⁵¹ Усерязі – сережки.

– Ходімо, Малко! – озвалась до неї ключниця, перебираючи ключі біля пояса. Добриня відступив у темряву, і там лунко загриміли його кроки, а Малуша зайшла до хижі.

Так вона потрапила до княжого терема, про який мріяла і який уявляла таким високим, блискучим...

Але де поділися мрії Малуші?

У кутку хижі горів світильник, і в кволу його світлі вона побачила темні, складені з важких колод стіни й низьку, також темну, стелю. Посеред хижі горіло на камінні вогнище, дим від якого викочувався через широкий комин, біля вогнища порався, роздуваючи жевриво, бородатий літній чоловік. Одна дівчина клала щось у корчажці, які стояли на гарячому вугіллі.

– Диви, як ти прибралась! – промовила ключниця й пильно глянула на білу вишивану сорочку дівчини, на її строкату плахтину, на усерязі, в яких таємничими зеленими вогниками поблискували камінці.

Дівчині здалося, що в словах ключниці звучить якийсь осуд. Але ключниця дивилась на Малушу такими теплими очима, голос у неї був такий сердечний, що дівчина заспокоїлась.

– Що ж, Малко, – сказала ключниця і чомусь важко зітхнула, – скоро світатиме, а в нас ще доста роботи. Ходи сюди!

Бородатий чоловік, що порався, бурмочучи щось про себе, з цурками, дівчина, яка пильнувала за корчажцями, здавалось, не помітили навіть, що в хижі з'явилась ще одна істота. Може, їм ніколи було помічати, хто ще прийшов на підмогу, може, було байдуже, хто ще поділить їхню долю. Так чи не так, а для Малуші сталося на краще. Вона, напевне, нікому тут не заважала, тож і для неї знайшлися місце й робота.

А роботи в хижі справді вистачало. Ключниця послала Малку набрати води з джерела – одразу за хижею, дала помити кілька корчажців, ночви, дерев'яні миски, ложки, загадала замести сміття в хижі, помити стіл і лави.

Малуша поралась спритно, швидко, робота ніколи не лякала її, бо так вона з самого малку працювала ще й у матері, в рідному своєму домі, мала вона міцні руки, пружні ноги. Коли б Малуша була більш спостережливою, то, напевне, помітила б, як ключниця Ярина раз і другий глянула в її бік, посміхнулась і задоволено хитнула головою.

Помітила б вона, мабуть, і те, що коли горнці на вогнищі закипіли, дівчина, яка поралась біля них, підвела голову, поглянула на Малушу, одвернулась, знову поглянула... І в очах у неї заграли недобрі, злі вогники.

Проте Малуша цього не бачила, не звертала уваги. Вона думала: де ж той терем, який недавно уявляла, біля якого була так близько? Де княгиня Ольга і різні князі?

А терем був поряд! Страви на вогнищі готувались для князів. Це були багаті, смачні княжі страви. Ключниця Ярина пильнувала, як закипають корчажці, але час від часу виходила в двері, що вели ще до однієї хижі. За цією ж другою хижею Малуша побачила високу, освітлену, блискучу світлицю.

Лише одну мить, замітаючи біля дверей, Малуша бачила світлицю, але й цього було досить, щоб вона зрозуміла: ото і є княжий терем, то, либонь, стравниця, там снідатимуть княгиня Ольга, і різні князі, воєводи, бояри.

І от вони прийшли. Малуша одразу помітила, що це сталося. Там, у світлиці, почулись кроки й голоси, бородатий чоловік і дівчина, що порались біля вогнища, схопились на ноги, до хижі швидко вбігла ключниця Ярина.

Вона ніби аж змінилась – вирівнялась, посуворішала. В руках у неї було срібне блюдо, на якому стояло кілька мисок. Поспішаючи, Ярина підійшла до корчаг, у яких варились страви, у половником налила в миски юшки, після чого повернулась до світлиці.

Так вона приходила кілька разів, приносила порожні миски, брала в сусідній хижі нові, клала в них варене м'ясо, сочиво, наливала медовий узвар. І увесь цей час у світлиці було тихо,

тільки Ярина все ходила туди й назад. Нарешті знову почулись голоси, залунали й десь затихли кроки, а тоді Ярина повільно вернулась до кухні.

– Князі поснідали, – промовила вона і важко сіла на лаві у кутку.

Малуша поглянула й не впізнала Ярини. Важко віддихуючи, опутивши натружені руки, схиливши до грудей голову, стомлена, бліда, із зернятами поту на чолі, сиділа на лаві ключниця великої княгині, якимсь тьмяним поглядом дивилась на вогнище, що починало пригасати, уста її, здавалося, щось шепотіли.

Але ніхто не почув слів. Вже голосніше вона сказала:

– Путшо! Пракседо! Сідайте їжте самі.

Бородатий Путша і Пракседа, що порались біля вогнища, сіли до столу в кутку, де горів світильник, взяли миски з княжого столу, в яких залишались страви, мовчки й жадібно, розриваючи м'ясо руками, заходились їсти.

– І ти, Малко, їж, – тихо промовила ключниця, помітивши, що дівчина стоїть серед хижі.

Малуша сіла й собі. Залишки з княжого столу були такі смачні. Але їла вона мало, все поглядала на ключницю Ярину, що сиділа стомлена в куточку. Мало їла вона й через те, що відчувала на собі очі дівчини Пракседи. Ці очі були хижі, злі, а чому – того не знала Малуша.

5

Добриня був задоволений. Чого могла ждати Малуша в Любечі у холодній, убогій хижі батька?! А княжий двір багатий, і дворяни – неабиякі люди, їм заздрить весь город. Під рукою в ключниці Ярини Малуші буде добре, вона підросте, збере якесь добро, може, ще й полюбить когось із гриднів тут, на Горі?!

«Ні, – думав він, – не по правді діють наші гридні, обзиваючи ключницю Ярину недоброю та ще й злою. Яка ж вона недобра й зла, коли так тепло зустріла Малушу, поговорила з нею, а тепер взяла до себе, на двір княжий».

Тому Добриня дуже зрадів, коли, повертаючись від княжого терема, куди він одвів Малушу, побачив коло своєї хижі якогось гридня, а придивившись, пізнав у ньому Тура.

– Не спиш? – здивувався Добриня.

– Тільки-но прокинувся, вийшов, – відповів Тур, хоч справді прокинувся разом з Добринею і тоді ж вийшов з хижі, стояв під стіною, чув, як Добриня будив Малушу, пішов з нею.

– Я оце Малушу одводив, – сказав Добриня.

– Куди?

– На княжому дворі вона тепер працюватиме, – гордовито похвалився. – У княжих теремах...

– У теремах? – щиро здивувався Тур.

– А так... побачила її тут, у саду, ключниця Ярина, поговорила, веліла привести до себе.

– То це не в теремах, а коло Ярини, на кухні, – полегшено зітхнув і стиха засміявся Тур. – Що ж, Добрине, це добре.

Він помовчав трохи й додав:

– Бач, Добрине, немарно я говорив, що коли жона під щитом виїжджає на Гору, то где її тут велика честь і щастя.

– Ой Туре, Туре, – відповів Добриня, – де вже нам та честь і щастя. Горе та лихо поруч з нами ходять.

– Хто знає, – відповів на це Тур. – Ти на себе, гридня, не рівняй, а в теремах княжих ми не бували. Добре, коли там пощастить Малуші і коли їй допоможуть добрі люди.

– Що ти говориш, Туре! – запально крикнув Добриня. – Потрапити до княжого терема – велике щастя!

– Темні тереми княжі, – сказав дуже тихо Тур, – і не відаємо ми, що там буває... Помогімось Перуну, щоб Малуша була щаслива.

– Дивний ти чоловік! – вирвалось тоді в Добрині. – Малуша справді виїхала на Гору під щитом, вже вона потрапила до терема, далі буде ще краще.

Тур нічого не відповів на його слова. Спохмурнілий, з темним обличчям, опустивши руки, стояв він і дивився на городниці, за якими починав ясніти світанок.

Хіба міг сказати Добрині Тур, як багато пережив він за останні дні й ночі, полюбив Малушу, думав про неї й власну свою долю, надіявся...

Розділ четвертий

1

Увесь день не стухав вогонь у хижі, тричі ставила Пракседа на жар корчажці, і тричі ключниця Ярина раз за разом починала бігати від княжої стравниці до хижі.

А й крім того в ключниці вистачало діла. Немарно вона носила біля пояса цілу низку ключів – на її руках був княжий терем, ключі від усіх клітей.

Правда, і в теремі, і біля клітей працювало ще чимало дворян. Але Ярина мусила дати кожному загад, за всім доглянути, все одімкнути й замкнути. І хоч вечеряли в княжій стравниці, як і по всій Горі, завидна, ще до вечора Ярина була вкрай знеможена, ледь пересувала ноги.

Коли князі повечеряли, Ярина відпустила Путшу. Помивши посуд, довго ще поралась, а потім пішла спочивати й Пракседа, і тоді в стравниці залишились тільки ключниця й Малуша.

– Почекай, – промовила Ярина, – а де ж ти нині спатимеш?

Малуша змовчала, бо не знала, що відповісти ключниці. Ключниця замислилась, тепла посмішка на якусь мить зіграла її обличчя.

– Добре, – нарешті сказала вона. – Коли так, ходімо зі мною.

Вони зайшли до якоїсь хлівини, що була прибудована недалеко від стравниці до стіни терема. Хлівина мала невелике, загразоване залізними прутами віконце, через яке знадвору вривався місячний промінь. Переступивши поріг, Малуша побачила голі дерев'яні стіни, тверде ліжко, скриню біля нього. В протилежній стіні пробиті були ще одні двері, зараз замкнуті.

– Часом і вночі кличуть до терема, – сказала Ярина, показавши рукою на двері. – Як захочеться матінці княгині. Але де мені тебе покласти? – безпорадно озирнулась вона.

– Я ляжу долі, – відповіла Малуша. – Звикла я й дома так спати.

– Ну, то й лягай, – згодилась Ярина, – все ж ліпше буде, ніж на голубнику.

Вона підняла ляду скрині, дістала ряднину, взяла з свого ложа узголовник і дала все це Малуші.

– Стелись і спи, – ласкаво додала ключниця, – нам, унотько⁵², треба рано вставати.

Малуша рада була лягти де завгодно. Сказали б – спала просто на землі. І зараз вона швидко постелилась, зняла постолої й пояс, подумала й виїняла усерязі із зеленими камінчиками, поклала все це недалеко від себе на землю й лягла сама на ряднині.

Деякий час вона чула, як десь недалеко, одразу за хлівиною, ходять люди, кілька разів долинули грубі голоси десь із-за стіни, з княжого терема. Перед нею виринуло обличчя ключниці Ярини, що сиділа, одкинувшись головою до стіни, на ліжку й дивилась на місяць. Потім сон підхопив Малушу й поніс на своїх крилах у темні простори.

Ключниця бачила, як швидко заснула Малуша, чула її рівне дихання, але сама не могла спати. Вона сиділа й згадувала, як колись привезли її на Гору і як вона спала тут, у хлівині, на тому ж місці, де спить Малуша.

Місячний промінь повз по долівці, дійшов до голови Малуші, освітив її бліде, спокійне обличчя, заплющені очі, уста, переповз ще трохи й зупинився на постолох, поясі й усерязях, запаливши в камінцях таємничі зелені вогники.

Ключниця Ярина довго дивилась на ці звабні вогні. Що віщує дівчині цей камінь? Потім ключниця стала на коліна, помолилась за себе і поклала хрест за дівчину.

⁵² Унотька – дівчинка.

Малуші щастило. Ярина мала під своєю рукою чимало дворян – у княжому теремі, біля клітей, скрізь у дворі. І на кухні в неї була дівчина-переяславка Пракседа – тямуща, метка, напрочуд красива. А все ж ключниця приголубила саме Малушу, повірила їй, а відтак зробила й своєю помічницею. Чому так сталося – хто знає, певне, полюбила вона ключницю Ярині.

Через те, куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою тільки Малушу. У кліті, в коморі, в медуші й бретяниці – скрізь вона йшла з Малушею, те показувала, те веліла взяти.

Малуша побачила й князів, кроки яких і голоси до них тільки долітали. Побачила вона їх з темної кухні, здалеку, затамувавши подих, схопившись руками за соху, що підпирала стелю. Малуша бачила, як відчинились двері і до стравниці зайшла літня жінка у темній, сріблом шитій одежі, два юнаки у світлих, підперезаних широкими поясами свитках, високий, статний воевода з довгими сивими вусами, з мечем коло пояса, ще кілька старих чоловіків у чорних платнах, із золотими гривнами на шиях.

Малуша не знала нікого з них, але Пракседа, горда з того, що знає більше, ніж Малуша, і що може цим похвалитись, пояснювала:

– Ота жінка – княгиня, воевода – Свенелд, у чорному – бояри, а юнаки – княжичі: з світлим волоссям – Святослав, темний – Уліб... який тобі більше подобається? Мені – Уліб... Адже він кращий від Святослава!

Малуша нічого їй не відповіла, бо з стравниці до кухні раптом вбігла ключниця Ярина.

– Чого ви шепчетесь? – гримнула вона на них. – Давайте ложки, ти, Пракседо, наливай миски. Та хутчіш, хутчіш!

Так того ранку Малуші й не довелося ще раз кинути погляд у стравницю. Діла у них на кухні вистачало.

Невдовзі після цього Ярина захворіла. Звичайно, причиною цього була старість, літа, але найбільше важило, мабуть, те, що почалась осінь, негода, сльота. То для Малуші в хлівині ключниці був рай, а Ярині з хворими кістями слід було б жити вже в теплі та дозвіллі. Не в теремах, а бодай у теплій хижі. В одну з ночей Ярина почала нестримно кашляти, горіла вогнем.

Малуша доглядала стару, всю ніч не спала, подавала їй воду, клала до голови мокрий убрус.

Пізно вночі ключниця сказала:

– Мабуть, доведеться тобі, Малко, стати на моє місце в стравниці.

– Що ти? Що ти? – спробувала заперечити Малуша.

– Мовчи! – суворо промовила Ярина. – Знаю, що говорю. Скажи краще, чи зумієш?

– Коли велиш, все зроблю.

І, лежачи на твердому своєму ліжку, Ярина довго розповідала, як годиться входити до стравниці, вклонятись князям, подавати їм страви.

Малуша сиділа біля ліжка, все слухала й запам'ятовувала, хоч часом їй здавалося, що ключниця Ярина розповідає все це їй не при своєму умі, а марить у тяжкій хворобі.

Проте тільки за стінами Гори почало дніти, Ярина встала, одяглась, помолилась і пішла до кухні. Малуша пішла слідом за нею і, помітивши, що ключниця аж хитається, кілька разів подавала їй руку: вона боялась, що стара жінка впаде.

Поратись того дня ключниці Ярині було дуже важко. І сталося все зовсім не так, як гадала Малуша. Вони всі разом вчасно приготували страви; коли князі увійшли до стравниці, їм, як і завжди, назустріч рушила Ярина, але одразу ж повернувшись, сказала:

– Малушо! Іди за мною і роби, як я говорила.

Малуша зрозуміла, що їй доведеться вийти до стравниці, швидко причепурилась, пішла слідом за ключницею. У стравниці вона стала біля порога, низько, як веліла Ярина, вклонилась княгині й княжичам, потім підвела голову.

Вона вперше стояла так близько перед княгинею й княжичами. Було страшно, але Малуша примусила себе дивитись в обличчя княгині, побачила сиве волосся, гострі очі, стиснуті уста.

– Як тебе звуть? – запитала княгиня.

– Малуша, – відповіла дівчина.

– Що ж, спробуємо, – промовила княгиня. – Наша Ярина хвора, нехай вже буде там, на кухні, а ти порайся тут, у стравниці.

Малуша ще раз низько вклонилась князям.

І вона цього дня робила все так само, як і Ярина, а може, й краще, бо довгий час стежила за старою ключницею, мала міцні руки, швидкі ноги.

Подаючи страви й приймаючи посуд, Малуша спочатку відчувала на собі гострий погляд княгині Ольги, розуміла, що вона слідує за нею. Молода дівчина ніяковіла, тремтіла, боялась, бо знала, що від одного її невдалого руху, найменшої помилки залежить життя, щастя. І все ж вона владувала собою, швидко, метко, легко, нечутно бігала з стравниці до кухні, носила сніданок, приймала посуд. Нарешті вона помітила, що княгиня вже не слідує за нею, і їй стало набагато легше, вільніше. Наприкінці ж снідання княгиня обернулася до неї, сказала, ніби гривну подарувала:

– Либонь, ти зумієш, дівчино, працювати. Так і роби надалі.

І навіть Ярина, що сиділа й спочивала в кухні увесь час, поки молода її помічниця прислужувала князям, сказала їй, коли стравниця спорожніла і коли всі вони – Путша, Малуша, Пракседа – сіли снідати:

– Що ж, Малко, урок ти витримала. Так тепер і буде. А коли б то ти знала, – додала вона, – як важко потрапити роби до стравниці, а ще більше – служити князям. Колись, ще за князя Олега, коли я сюди прийшла...

Ярина не кінчила своєї думки, бо раптом сталося щось незрозуміле й дивне: дворянка Пракседа-переяславка, що замислено сиділа за столом, сьорбаючи юшку, випустила з руки ложку, якимось дивно хлипнула, схопилась і притьмом вискочила з кухні.

Усі дивились їй услід, а Малуша хотіла взяти кухоль води, щоб дати напитись Пракседі.

– Вона, либонь, подавилась.

Ключниця Ярина похитала головою.

– Не треба... Вона не подавилась. Це не те, не те, Малушо!

Але вона так і не знала, що ж сталося з Пракседою, і Малуша цього не знала.

– Ти, Малко, про це не думай, – тільки й промовила ключниця. – Працюєш ти і працюватимеш. На тобі ось ключі, піди в кліті, принеси веприни й борошна.

І вона дала Малуші ключі від клітей. Це не лякало Малушу – вони вже не раз ходили туди разом, піде тепер і все зробить сама.

2

Після смерті Анта у житті любечан сталося щось значиме. На перший погляд здавалось, не змінилося нічого. Що могли важити життя й смерть однієї людини – Анта чи когось іншого?!

У Любечі і навкруг у землях були брані, що забирали багато сміливих, звияжних людей, – а хіба це впливало на життя?

Над Любечем прокочувались важкі морові хвороби, що косили безліч людей, та й без того що не літо загивали й загивали люди – хто в Дніпрі, хто на ловах, хто під деревом у лісі, а

хто – звичайною правдивою смертю. І знову ж це не зупиняло життя, живі швидко забували мертвих, молоді росли на зміну старим.

І те, що Ант був старійшиною, також нібито нічого не важило, бо він давно вже не робив суду людям, не він від роду свого, а княжі мужі збирали з Любеча дань, не він, а знову ж княжі мужі ставили уроки й устави, не він, а княжі мужі кликали людей на брань, робили суд і правду.

До Анта, коли він був живий, звертались тільки тоді, коли треба було принести жертву богам, та ще на свята, які водилось зачинати комусь із старших. Ант умів принести жертву, на святах він стояв попереду всіх із посохом у руках і на коляду запалював коло, перший закликав весну. Проте в Любечі все менше й менше приносили жертв старим богам, все менш і менш людей збиралось на старі свята, бо багато любечан вже носили хрестики на шії, а було ще багато й потайних християн – їм Ант з його старими поконами стояв на заваді.

І так було не тільки в Любечі, айв усіх селах над Дніпром – нижче, де здавна сидів рід хоробричів, вище – у сварогів, що одвіку кували мечі, за Дніпром – у рудаків, які збирали на бологах руду, і на високих горах правого берега, де жив славетний рід Турів.

Тож, коли Ант помер, усім здавалось, що з його смертю нічого особливого не трапилося, – була людина – і не стало її, хіба смерть одного може змінити життя?

Нікому на думку не спадало, що помер не Ант, а вмерло щось більше – старі закони й покон батьків. Не Ант забрав їх з собою в землю – їх давно вже підточувала й руйнувала якась сила, що увірвалася, як тать, у село над Дніпром і невблаганно змінювала основи життя, змінювала людей, їхні душі.

Так буває, коли на Дніпрі часом застоїться крига. Вже немилосердно пече сонце, вже вітер рве й вихрить над льодами, вже потріскались, покололись вони, але Дніпро не може скинути крижаного покрову, жде.

І раптом у безмов'ї над рікою лунає тріск і гук – одна якась крижина одривається від берега, летить на інші, підіймає сліпучу хмару бризок, розколюється, тріщить, зникає в глибині.

Досить було цій одній крижині одколотись, рушити, загинути, як прокидається, приходить у рух все громаддя криг, вони розколюються, тріщать, лізуть одна на одну, разом летять по Дніпру й знову стикаються, знову кришаться, руйнуються і нарешті тануть, осідають на дно.

А там минає короткий час – і спокійно линуць води Дніпра, під сонцем блищить рівне плесо, тиша й спокій панують навкруг.

Так після смерті Анта декому здалося, що без нього жити в Любечі стало навіть легше, краще, бо він був живим свідком минулого, а такі свідки зайві. Тінь його сягала в далеку, забуту вже давнину, а люди рвались і мчали кудись уперед.

3

Багато діла було в Бразда. Тепер він, як ніколи раніше, кожному хвалився, що його батько – старійшина Ант, дід – старійшина Уліб, прадід – старійшина Воїк... Бразд не тільки хвалився, а показував: он, дивіться, лежать вони, пращури наші, на високих могилах, ніби кличуть: «За Русь! За Русь!» Тож хіба можу я, син таких славетних батьків і дідів, не дбати про Руську землю!

І Бразд дбав. Тепер, після смерті батька, ніхто в Любечі не міг сказати, коли щось траплялось, що треба піти до старійшини Анта. Ант умер, старійшини немає й не буде. Є великий князь у Києві, князь Оскол у Чернігові, волостелин у Острі Кожема, княжий муж, його посадник Бразд у Любечі.

У посадника було багато діла. Це він за княжим загадом давав людям устави й уроки. З Києва, Чернігова й волості приїжджали на замилених конях, возами й лодіями княжі тіуни,

ябетники, мечники⁵³. Вони веліли посаднику гнати на брань людей, давати коні й воли, жито, хутра, мед, віск.

І Бразд виконував княжий загал. Він ставив тіунів, ябетників і мечників на покорм по хижих і велів давати, поки вони стоять, по барану або ж гов'яда на тиждень, по дві кури на день, а ще й хліба, пшона, сиру, меду, гривню за в'їзд і окремо за виїзд.

Весь німіла – не мали чого дати князеві, страшний був покорм, бо в самих нічого їсти; у дворах не тільки баранів чи гов'яда, а й кур немає.

Однак знаходили, несли, давали – все на двір по посадника Бразда. Краще вже нехай він має справу з тіунами, ябетниками, ніж ходитимуть ті з двору до двору.

Проте Бразд втішав людей, говорив, що за все це вони сповна одержать подяку – дань на війні, честь від князя, славу на Русі.

Сам же Бразд не міг мати дані від ворога, честі від князя, слави в землі, і про це він не раз говорив волостелину своєму воєводі Кожемі. Бразд говорив не тільки про це, прикладаючи руки до серця й підіймаючи очі д' горі. Він нарікав, що в цей важкий час і йому, і волостелинові Кожемі однаково – дані вони не матимуть, бо не ходять на брані, честі від князя не здобудуть, бо, крім них, є багато волостелинів, посадників, а де вже їм обом думати про славу в рідній землі?

Розуміючи все це, Бразд дбав, щоб життя волостелина було кращим, і кожного разу, коли приїжджав до волості, привозив Кожемі дарунок – сотню вевериць⁵⁴, кілька кадей меду, кілька кругів воску, додаючи до цього ще й міх з кунами, резами чи, коли траплялись, динаріями або солідами.⁵⁵

Кожема приймав дарунки нібито неохоче.

– Добре, – говорив він, – візьму, либонь, бо... – він схиляв свою голову ближче до Бразда й таємниче шепотів: – бо мушу дати щось і князю чернігівському... У нього, знаєш, також – ні дані на брані, ні честі від князя, ні слави на Русі.

– Хіба ж я не знаю, – посміхався на це Бразд. – Саме тому я додав трохи динаріїв.

Волостелин Кожема, звичайно, говорив правду: князеві чернігівському він мусив дати багато, князь вимагав від Кожеми дедалі більше й більше. І Кожема йому давав, як і всі волостелини. Звичайно, князь чернігівський не забував і Кожему – на шиї у волостелина була не срібна, а золота гривна, знамена⁵⁶. Кожеми – око з трьома рисами й променями над ним – все частіше й частіше можна було зустріти на полях, в лісах, на гонах над Десною.

Кожема ж, бажаючи допомогти своїм посадникам, дозволяв усім їм, а також і Бразду, мати свої знамена.

– Яке ж знамено хочеш ти мати? – запитав він у Бразда.

Бразд був задоволений і, подумавши, сказав, що коли судилося йому мати знамено, то він хотів би мати місяць під сонцем, бо, мовляв, ходить під волостелином, як під сонцем.

– Буть по цьому, – згодився волостелин Кожема. – Роби таке знамено...

Кожема замислився.

– ...І постав своє знамено, – додав він, – на землі під Любечем: від оскола Дніпра до двох рядових могил...

– Уліба і Воїка, – підказав Бразд.

– Ти їх знаєш ліпше, – махнув рукою Кожема. – У нас під Остром свої могили. А від тих рядових могил на північ до випаленого лісу, звідти ж через березову діброву знову до Дніпра, де Княжий брід.

⁵³ Мечники – судові виконавці.

⁵⁴ Вевериця – горностай.

⁵⁵ Куни, рези – древні руські гроші, динарії – арабські, со ліди – грецькі.

⁵⁶ Знамено – тут знак, герб.

Бразд низько, скільки дозволила йому спина, вклонився.

– А від Княжого броду, – вів далі Кожема, – назад до березової діброви, на південь сонця до трьох могил і на захід до Дніпра стоятиме моє знамено, – так велів князь чернігівський.

– Скільки маю сил, берегтиму, – ще раз вклонився Бразд.

Але не тільки землю мав тепер Бразд. Як посаднику, йому не личило жити в якійсь хижі. Мав же Кожема цілий терем!

Бразд почав будуватись – на власній землі, на найкращому місці, звідки видно було Дніпро, всі свої добра. І не землянку чи хижу, а рублений з товстих соснових колод, з дахом із драгиці, не з вогнищем, а з піччю, з комином, обмашений зокола і всередині білою глиною терем.

Будувати його Бразду було не так вже важко, – ліс він мав, купу в нього брав не один десяток людей. Тільки Бразд кликнув – всі вони з'явилися: нарубали лісу, потесали, склали, вивершили, перекрили, накрили, – добрий терем мав тепер Бразд. Здалеку видно було його з Дніпра!

Закупи ж обробляли йому й землю. Взявши купу, мусили вони робити на себе й Бразда. Строк купам минав, але Бразд давав новий строк. Коли б Бразд мав інше серце, він би всіх оцих закупів зробив обельними холопами⁵⁷. Але Бразд цього не робив!

І вже почав замислюватись Бразд над тим, у якого ж він має вірувати бога. Досі думка про це йому ніколи не приходила в голову, він вірив у богів своїх отців – Перуна, Дажбога, Сварога, Волоса, а крім того, в духів предків свого роду – домовиків.

Коли Бразд пішов з дому своїх отців, то відчув, що духів предків у нього не стало. Він не переніс вогнища, під яким вони жили, духи залишились там, де й були, – в хижі Микули. Але вони й Микулі тепер не допомагали; він жив бідно, голодував, мерз. Ні, щось сталося з духами предків, вони, либонь, пішли зовсім з роду. Бразд у них вже не вірив.

Замислювався він і над небесними богами – Перуном і іншими. Колись, у давні часи, Бразд часто до них звертався, але тоді вони йому нічого не давали, він тільки боявся їх.

Пізніше Бразд перестав до них звертатись, бо переконався, що може дещо зробити сам, власними руками. І він робив це потай від богів, щоб вони навіть не бачили. Бо, збираючи з людей, дещо брав собі, даючи князям, дещо собі залишав, а старі боги, як те достеменно знав Бразд, цього не любили.

Тепер Бразд боявся помсти богів. І коли стояв під час грози на дворіщі, або, що набагато гірше, їхав з чимсь до Остра, чи був на Дніпрі, то, почувши далекий грім і побачивши блискавиці, які вціляли в землю, тікав, ховався, ліз у нору, під скелю, бо гадав, що це його шукають і хочуть покарати всемогучі.

– Чур, захисти мене, – шепотів, ляскаючи зубами, Бразд.

Боги не покарали його. У Бразда стало легше на душі. Він зрозумів, що богам не до нього. Поглянь навкруг – скільки є таких посадників, волостелинів, князів земель, воєвод, бояр, тіунів, огнищан... Їх – як піску над Дніпром. Та хіба ж може Перун усіх їх вибити? І хоч він і надалі ховався від грому й блискавиць, але тримався спокійніше, бо менше вірив у силу старих богів, тільки йому було якось порожньо на світі без бога.

Тоді Бразд почув про Христа. Власне, про Христа й християн він чув уже раніше. У самому Любечі, як він знав, були вже таємні християни, тільки він не цікавився ними.

Почув же він нове про Христа й християн саме від волостелина Кожеми, коли одного разу приїхав до нього й привіз кілька возів усякого добра, а на додачу трохи золота і срібла.

– От і гаразд, – сказав Кожема, – а я оце збираюсь поїхати до Чернігова, бо сам знаєш: князеві – княже...

Він помовчав, прикидаючи, скільки важить вузлик з золотом та сріблом, який йому привіз Бразд, а водночас і зазирнув, скільки там золота, а скільки срібла.

⁵⁷ Обельний холоп – повний холоп, раб.

– Треба було б більше золота покласти, – докірливо сказав Кожема, – бо надумав я, та й князь велить, у Острі храм будувати...

– Храм? – не зрозумів, про що йде мова, Бразд.

– А так, – відповів Кожема, – храм во славу богородиці, для християн. Я ж то сам також християнин... Невже не знав?

– Не знав, – відповів Бразд.

– Дивно! – промовив Кожема.

– І мені дивно, – тихо прошепотів Бразд. – Адже християни – поганини, не богу моляться – дереву, пісні їхні – грецькі, і самі вони аки гречини...

Волостелин Кожема, примруживши очі, подивився на Бразда, потім запустив усю п'ятірню правиці в волосся на голові, ніби щось йому там свербіло.

– Дивно ти говориш, посаднику, – сказав нарешті він. – Хто ж ці поганини – княгиня Ольга, князь чернігівський Оскол, бояри, воеводи, я і множество людей, які вірують у Христа?

– Що ти, волостелине, що ти? – скрикнув перелякано Бразд.

– Я також, як і ти, вірив у Перуна, – вів далі Кожема, – вірив у Дажбога, Сварога – богів моїх отців. Але як я можу вірити їм днес, чим вони мені допоможуть? Грім та блискавку нашлють на ворогів? Ні, посаднику, громом та блискавкою людей не скориш, уроку не візьмеш. Подивись на мене, дай мені в руки грім та блискавку, – що я ними вдію? А от золотом, сріблом, добрим хутром, медом одолію я кожного. Адже так?

Кожема замислився, посміхнувся й додав:

– З усіх старих богів найбільше любий мені Волос – він хоч худобу благословить, благословить торг. Але ж не токмо однією худобою я живу, є в мене терем, земля, ліси... і золото, й срібло такожде. Тепер мені потрібний не Волос, а бог з двома чи й трьома головами.

З великою тривогою й страхом слухав Бразд слова волостелина, а вони чимдалі були сміливішими і грізнішими.

– Я довго мучився й страждав, – говорив Кожема. – Вірити хочу, бо без бога, як і отці мої, жити не можу. А який бог мене захистить і благословить? Токмо Христос. Він не один, а одразу в трьох лицах: Бог Отець, Син, Дух. Він захищає й благословляє багатого, він допоможе бідному, – є ж бо не тільки земля, а й небо, а на небі всі ми, а такожде і бідні, будемо рівні. Я небагато хочу, я нікого не уб'ю, я не хочу добра ближнього мого, я сам знайду, що мені треба, нехай тільки бог благословить мене... Господи, благослови! – з великим почуттям промовив Кожема й перехрестився. – Благослови, боже, і прийми мене в царство твоє...

– Я, волостелине, дам тобі ще трохи грошей, – сказав Бразд і, вийнявши баранячий міхур, заходився рахувати динарії. – Багато не можу, а трошки дам... Десять, два-десять... Господи, благослови!

Але в цей час трапилось те, чого зовсім не ждав Бразд і що на смерть перелякало його, – над самим теремом загримів грім, вдарила блискавиця, і в світлиці стало видно, як удень.

– Перун! – крикнув Бразд, який подумав, що це, либонь, Перун почув їхню розмову, бачив, як він дає гроші на християнську кумирню, й вирішив його покарати. – Перун, чур мене! – ще раз крикнув він, схопився на ноги, підскочив на місці, бо над теремом знову загриміло і знову вдарила блискавиця, а потім, нічого вже не тямлячи, випустив з рук міхур із грішми, а сам кинувся під лаву.

Бразд чув, як по дерев'яній підлозі терема котяться й брязкотять його гроші, як щось кричить волостелин Кожема, але страх перед Перуном і його помстою був такий великий, що він нічого не тямив та й не міг тямити.

Тільки тоді, коли Перун став бити далі й далі й не видно вже було блискавиць, Бразд висунув голову з-під лави й подивився по світлиці.

Він побачив, що Кожема встиг викресати вогонь і запалити свічку, розчинив вікно, стоїть перед ним, дивиться, говорить:

– Ілля проїхав... Ну, посаднику, вилазь. Так хто, по-твоєму, дужчий – Перун чи Христос?
– Динарії я розсипав, – глухо відповів Бразд, якому шкода було грошей і який не хотів признатись, що й досі боїться Перуна.
– А я зберу їх... зберу, – заспокоїв його Кожема.
Все це й згадав посадник любецький Бразд, стоячи у вечірню годину над Дніпром і думаючи над тим, з якими ж богами йому жити?

4

Коли три сини старійшини Анта ділили між собою спадщину, середульший син Сварг недаремно взяв собі всяку кузню.

На дворищі, де жив Ант, а до нього ще чимало попередніх поколінь, споконвіку працювали самі на себе. Випалювали ліси й сіяли зерно, плели сіті й ловили рибу, ставили борті в лісі й брали мед, ходили гуртом на звіра і гуртом також для потреб своїх варили залізо.

Ще бувши малим, Сварг бачив, як це робилось. Тоді, найчастіше під осінь, коли закінчувалась робота на полі, чимало чоловіків збирались, сідали в лодії і їхали понад берегами, ходили по затоках, де були кручі, й болотах і або ж брали руками, або діставали черпаками з дна важку, червонувату, жорстку руду.

Вони немарно називали її рудою⁵⁸. Як кров наповнює й живить тіло людини, так, думали вони, й ця руда є кров'ю землі, влитой в неї богами. І людина мала право взяти цю кров у землі для своєї потреби.

Проте примусити руду служити людині було нелегко. Повернувшись до селища на лодіях, навантажених рудою, чоловіки вигортали її на берег, сушили, іноді, якщо починались дощі, й обпалювали.

А далі вони варили залізо. Чоловіки робили з твердої червоної глини домниці⁵⁹ з горловиною вгорі, з дірками для сопел у денцях, засипали туди впереміш з вугіллям руду, накладали під домниці сухих дров, міхами через сопла нагнали дух. І після довгих годин гасили вогонь, розбивали домниці, де вже була не руда, а криця.⁶⁰

Що робилося в домницях, коли закипала руда, чому червонкувата жорстка з болота перетворювалася в залізо, чому з цього заліза, коли його знову розпекти й загартувати у воді або, ще краще, в сечі чорного цапа, виходить оцел⁶¹, – цього ніхто не знав. Думали всі, переконані були, що біля домниць ходять і люди, й боги; це вони, а найбільше бог Сварог, перетворюють руду землі на залізо.

Через те в ночі, коли варилося залізо, на берег Дніпра виходили тільки старійшини та кузнеці. Усі ж люди оддалік дивились, як палає вогонь під домницями над Дніпром, як червоні відблиски його грають на плесі, відсвічуються в хмарах, що низько звисли над рікою.

– Сварожичі варять залізо, – говорили люди й намагались побачити, як боги сходять на землю, допомагають кузнецям.

У такі ночі й середульший син Анта дивився на далекі вогні, хотів бути там – разом з богами й кузнецями.

Бачив він пізніше, як уже на дворі в корчениці⁶² кузнеці робили всілякі речі: серпи й мечі, лемеші й шоломи, ножі й підкови. А були в роду й такі кузнеці, що вміли виливати не

⁵⁸ Руда і кров мали в давньоруській мові однакове значення.

⁵⁹ Домниці – схожі на великі глечики печі для виплавки заліза».

⁶⁰ Криця —залізо.

⁶¹ Оцел – сталь, криця.

⁶² Корчениця – кузня.

тільки з кричі, а й з золота та срібла лунниці й усерязі, обереги, персні, – добрі майстри були в Любечі, як і скрізь на Русі.

Для середульшого сина Анта не було більшої розваги, як піти до корчениці, сісти там у куточку, дивитись, як кузнеці сиплють вугілля в горна, надувають міхи, розпікають крицю, б'ють, крутять, перекручують на ковадлі, роблять з неї всіляку кузню. За те, що цей середульший син день і ніч сидів у корчениці, його й Сваргом прозвали, – адже бог Сварог, як його уявляли люди, був весь у вугіллі, чорний, страшний. Ім'я Сварг для чорнявого, з гострими темно-карими оченятами хлопця цілком личило.

Але незабаром тут, у Любечі, покинули варити залізо. Точилися жорстокі брані – князь Ігор кілька разів ходив на Царгород, разом з ним ходили сіверяни, пізніше примучували деревлян. І тоді дуже багато людей з Любеча пішло на брань, а мало повернулось. З тих, що повернулись, ніхто не пішов на старе городище, розтеклися гніздами понад Дніпром, поставили свої хижі. Не стало й кузнеців – вони були сміливі люди й полягли головами. Так і їла іржа всяку кузню на дворі батька Анта, а в кого з любечан була потреба в залізі, той возив його з Києва-города.

Сварг також ходив на рать і, повернувшись звідти, збудував собі хижу, але не над Дніпром, а далі від берега, на узліссі. Спочатку ніхто не розумів, чому він пішов далі від людей і навіщо йому потрібен ліс.

Незабаром все з'ясувалось, особливо ж тоді, коли якось уранці від хижі Сварга на узліссі долетіли удари молота по ковадлу. Що ж це надумав Сварг, дивувались люди, що він там кує, для кого?

А ще через якийсь час люди валом пішли до Сварга, – він, виявилось, поставив недалеко від своєї хижі, над шляхом, що вів до Остра, невелику корченицю, і туди до нього чи то підкувати коня, чи наварити леміш, зробити серп а чи щит, та навіть коли треба було дістати гак на рибу, замок чи голку, ішли й ішли люди. І кожен, звичайно, щось йому ніс – той хутро, той жита чи горнець меду, а хто куни чи й гривню. Коли ж у когось не було чого дати, Сварг і не вимагав, а лише ставив умову: тепер він кує лемеші, серпи, прийде час – і йому допоможуть, одроблять.

І нагода одробити Сваргу трапилась одразу ж після смерті батька Анта, коли три брати поділили між собою спадщину і коли Сварг узяв те, що нібито нікому не було потрібне, – всяку кузню.

Він приїхав на старе дворище наступного ж дня після похорон і возив цю кузню з раннього ранку до пізнього вечора. І вночі не спав, а все ходив при світлі місяця біля своєї корчениці, розкладав кузню, гримів залізом так, що луна котилась аж до Дніпра.

Над осінь, коли любечани закінчили роботу на полі, Сварг пішов до тих, що завинили йому за всяку кузню. Він не турбував людей, коли вони порались на полі: у рільників дорога своя година, у кузнеця своя. Але зараз він просив їх поїхати з ним по Дніпру вище від Любеча й допомогти набрати руди. Хоч у людей ще було багато свого діла – йде осінь, за нею зима, треба збирати гриби, шукати бортів, возити дрова, бити звіра, – але вони мусили їхати з Сваргом.

Правда, Сварг довго їх не затримав. Він знав, де брати руду. Обминув соснові бори й зупинився там, де росла береза й осика. Він знав такі кручі, де важку, червону, як кров, руду можна було брати просто руками. За кілька днів він привіз шість лодій руди. Люди ж перенесли її до самої корчениці.

Потім Сварг заходився ставити домниці. Ніхто, крім нього, не знав тепер, як викладати зводи, робити верх, бити внизу парні⁶³, перемішувати шари вугілля й руди. Та й сам Сварг не міг з дитячих років цього пам'ятати. Але немарно бував він у Києві, придивлявся до роботи спритних київських кузнеців.

⁶³ Парні – дірки для сопел.

Тепер йому знадобився й ліс, що ріс біля самої хижі. Разом з людьми він звалив чимало дубів, напалив вугілля.

В одну з ночей з усіх гнізд Любеча побачили, як під лісом, там, де йде шлях на Остер, спалахнув вогонь. Думали, що це, може, крийте нас боги, загорівся ліс, повисипали з хиж і землянок, щоб бігти й гасити пожежу.

Але не пожежа то була – там, під лісом, недалеко від корчениці Сварга, горіли три вогнища. Біля них стрибали, кричали кілька чоловік, тривожна луна котилась у лісі, червона заграва встала під небом.

Ніхто не пішов до лісу. Уже здавна чули, що кузнеці – то страшні люди. А в цю годину, коли вони варили залізо разом із своїми сварожичами, й поготів страшно було до них підступитись.

Відтоді кузнець Сварг час від часу їздив і брав руду, розкладав вогнища попід лісом, варив залізо. Тепер вже любечанам не доводилось везти з Києва-города шматки криці, щоб кувати з них лемеші, серпи. У Сварга була своя криця, її вистачало на всіх.

Про самого Сварга йшло дедалі більше чуток. Колись, говорили люди, на отчому городищі, де зараз лишився Антів Микула, варили гуртом залізо, з кузнями були всі сварожичі, прашури дому. Але ті кузнеці повмирали, сварожичі одвернулись, прашури пішли в ліси чи поля.

А Сварг зумів скликати прашурів, він добився до сварожичів, він один на весь Любеч вміє варити залізо, але знає не тільки це – він все знає, все може, все вміє, – страшний, однак дуже потрібний чоловік.

До Сварга йшли тепер кувати, варити, загартувувати всяку кузню. На дворі в нього було кілька коней, биків, корів і два чорних цапи – гартувати залізо. В корчениці його була не тільки всяка кузня. Він мав трави, всяке каміння, обереги, причари.

5

Микула не міг зрозуміти, чому все йдеться на зле. Але нещастя, як пізньої осені жолуддя з дуба, сипались і сипались на нього.

Здавалося, він жив по правді, вчасно приносив жертви богам, раніше ніж самому щось з'їсти кидав у вогнище перший кусень чурам, але ніхто тепер йому не допомагав, життя важчало, двір убожішав, йшлося зовсім на зле.

Звичайно, смерть Анта завдала великої й непоправної шкоди роду. Поки старий жив, всі до Микули ставились з пошаною, ніхто його не чіпав і ніхто йому не шкодив. Хоча й з батьком було не легко, але вони все ж були вдвох, коло них була й Віста, на дворі в них ходив батьківський бойовий кінь, час від часу вони випалювали шматок лісу над Дніпром, корчували пні, щовесни проходили з ралом, кидали в землю зерно.

Був, до того, Ант ще й добрим, тямущим мисливцем, рибалкою, знав, де можна знайти в лісі борті, де живе звір, водиться риба. Разом із ним ходив і Микула, – вони ніколи не повертались до своєї хижі з порожніми руками.

Після смерті Анта все змінилося, тепер двір Микули став таким, як і інші в Любечі, що було кращого на дворі – взяли Бразд і Сварг. Коли після тієї страшної тризни брати приїхали кіннями й забрали своє добро, Микула аж за голову схопився – адже вони взяли все, у нього лишились тільки кінь, віз та рало.

Проте Микула ще тримався. Він має руки, має руки й Віста, удвох вони посіють, скільки їм треба, у лісі ще від батька знає Микула бортні захожаї⁶⁴, у Дніпрі є риба! Восени, коли

⁶⁴ Захожаї – ділянки, урочища.

прийшов час, Микула опорядив старе рало, взяв борону, запряг коня й поїхав за Любеч до лісу, де колись вони з батьком випалили шматок, викорчували пні й рік за роком сіяли жито.

Але коли Микула доїхав до цієї ріллі, він не повірив своїм очам: на межі у нього і ще в багатьох людей стояло на стовпі знамено.

Знамено! Спочатку він не зрозумів навіть, що це. Витесаний з дерева стовп, вгорі на ньому впоперек свіжа жовта дошка, а на ній чорний смоляний знак – два гострі перехрещені списи. Він дійшов до межі свого випалу, там теж стояло знамено – око з трьома рисами, побіг до межі сусіда – знамено: місяць під сонцем, нова межа – і знов: око, око!

На полі зібралося кілька любечан, людей одного роду, що хоч і пішли з рідного гнізда, але мали те, що з'єднувало їх і ріднило, – землю.

Тепер виявилось, вже й земля їх не ріднила, а навпаки, розділяла. Бо там, де стояли знамена з списками, – то була княжа земля, де знамена з оком – земля волостелина Кожеми, а знамено, на якому був місяць під сонцем, належало посаднику, людині з їхнього і не їхнього тепер роду – Браздові.

І довго в холодний осінній вечір, коли з півночі задував вітер, а від Дніпра повз туман, стояли ниці любечани за селищем, не могли зрозуміти, як і чому це сталося, не могли збагнути, як втратили рідну землю. Вони дивились на небо, на плесо Дніпра, селище, рільні випали, ліси – все, все рідна земля. Так було за батьків, так велось за дідів, одвіку. Було так, що приїжджали до них князі з дружинами, брали дань від диму – вони це давали, поставили князі над ними волостелинів і посадників, визначили уроки й устави – вони і їх давали, бо земля ж то була їхня, рідна...

І от тепер земля перестала бути їхньою, вона не рідна, а княжа, волосна, посадська. Чому ж так? Адже князь з своєю дружиною не ходить біля неї, не оре, не сіє. Не випалював, не корчував, не орав цієї землі й волостелин Кожема, і посадник Бразд. Любечани згадали давно-минулі часи, коли виходили великим родом, рубали ліс, корчували й випалювали пні, орали випали, клали в землю зерно й збирали врожаї. Ця випалена земля була для них така дорога, це була їхня кров.

Лишалось, правда, ще багато землі навкруг – рубай ліси, випалюй, корчуй, сій! Але хіба могли тепер вони, розпорошені, роздріблені, це зробити? Рубати ліси – з ким? Випалювати їх – а як випалювати одному? О, лядина була добра земля, пройшов по ній з ралом і сій! А от лядини не стало...

Поряд з іншими ницими людьми стояв і Микула, думав, як втратив землю: стару лядину в ту пам'ятну ніч взяв собі Бразд, – тепер на ній стояло його знамено, на новій лядині знамено волостелина.

– Що ж, підемо в ліс, будемо рубати дерево, випалювати, орати, – гомоніли люди, стискуючи натружені кулаки.

Микула йшов позаду й думав, чи не завернути йому до Бразда. Адже брат він, посадник, усе може зробити. Але ні, не завернув Микула. Нижче від оскола над Дніпром, де не стояли княжі знамена, він виорав шмат пісної, піскуватої землі. Виорав пізно, кинув у ріллю все своє жито, але скільки туди не ходив, скільки не дивився, не діждався буйного сходу. Стеблина та ще стеблина – от і все...

Жахаючись голодної зими, він кинувся в ліси, де від батька знав бортні дерева. Але й там на бортневих захожаях стояли знамена – місяць, око!

Однієї ночі Микула опинився далеко від рідного двору, в глухому, дрімучому лісі. Все навкруг було наповнене дивними звуками звірів, птахів, водяників лісових боліт, водяних дів... Галявину, на якій сидів Микула, заливало місячне сяйво, під промінням окреслювалось в'яле листя папороті, барвиста роса, темні квіти.

Але не на них дивився Микула, а тільки на стовбур одного дерева, де гострою сокирою зроблено було отіс, а на ньому чорною смолою вималюване око.

Раптом він встав і, похиливши набік голову, довго напружено, сторожко слухав. Ні, в лісі було спокійно. Ті ж самі голоси звірів, птахів; десь далеко на болоті хлюпав по воді руками і розгонисто сміявся водяник. А людей, крім Микули, не було.

Тоді він зробив кілька швидких кроків уперед, вихопив із-за пояса свій гострий топір – бойовий топір старійшини Анта – і почав рубати, стесувати з дерева знамено... Тільки тоді, коли око трісками осипалось на росяну траву, отямився Микула. І побіг геть від бортневого місця, в нетрі. Поперед нього підіймались і мчали, ламаючи гілля, над самою головою пролітали з криком сполохані птахи. Він помітив, біжачи, зелений вогник, що, напевно, горів над кладом. Але не зупинився, аж поки не вибіг на кручі до Дніпра. Потай добився до селища, сховав на дворі у кліті топір і тільки тоді зайшов до хижі.

– Що з тобою було? – запитала Віста, побачивши його стомлене, бліде обличчя.

– Нічого! – відповів він. – Тільки я не знаю вже, як мені й жити?!

Розділ п'ятий

1

Ярина після багатьох днів хвороби одужала, але незабаром знову злягла, і то дуже важко. Тепер у неї не було гарячки, вона не кашляла, але не мала сили встати, не виходила на кухню. Цілими днями лежала, не промовивши й слова, ніби щось уперто думаючи, часом скаржилась, що їй нічим дихати й що в неї зупиняється серце.

Малуша працювала сама – на кухні, в стравниці, біля клітей, комор, медуш, бретяниць.

За князями їй не вистачало часу, щоб як слід доглянути ключницю. Уранці вона залишала їй пити, їсти, вдень раз чи два забігала, щоб чимсь допомогти старій, і знову зникала. А були дні, коли вона жодного разу не могла заглянути до Ярини. І тільки пізнього вечора, не чуючи ні ніг, ні рук, переступала поріг, говорила винувано:

– Аж ось коли я прийшла, матінко Ярино!

– А я спала, – відповідала на це Ярина. – Міцно спала, бачила сон.

Одного разу, повернувшись увечері до хлівини, Малуша так само зупинилась на порозі, сказала:

– Я прийшла, матінко Ярино!

– Добре, Малушо! – почула вона тихий голос. – Дай мені води... Щось мені дуже погано, Малушо.

– То, може, я когось покличу?

– Ні, не треба... Дай мені води і спи. Ти стомилась, тобі треба заснути.

Малуша довго не спала, слухала, як важко дихає ключниця Ярина, і потім заснула.

Прокинувшись рано, як звичайно, і одразу ж кинулась до Ярини.

Мертва, холодна Ярина лежала так, як спала, – на правому боці, поклавши під голову руку...

Перелякана Малуша прожогом вискочила з хлівини, підбігла до сторожів, які саме сходили з городниці, розповіла їм, що сталося. Сторожі пішли одразу ж до тисяцького.

Але ніч ішла, збігав час, а на кухні було так багато роботи. І Малуша зайшла на кухню, побудила дворян, сама принесла гов'яда, зерна, різного зілля, помила посуд, запалила свічки й прибрала все в стравниці.

Коли княгиня з княжичами, воєводою Свенелдом, боярами і священиком зайшла до стравниці, Малуша їх зустріла поклоном і, схлипнувши, сказала:

– Матінко княгине! Ярина померла!

– Я знаю, Малушо! – відповіла княгиня й звернулася до священика: – Я вже сказала, що робити. Поховаємо її, отче, на Воздихальниці, де лежать християни.

Снідали в мовчанні. За вікном тьмяно народжувався світанок, примеркали, жовтішали вогні свічок. Малуша увесь час думала про несподівану кончину Ярини. Сльози набігали й набігали їй на очі. Але ніхто в стравниці не бачив, як плаче Малуша. У мовчанні поїли, священик після того помолився, всі встали й вийшли.

Тільки княгиня на якийсь час лишилась у стравниці.

– Малушо! – поклікала вона.

Малуша стала перед нею.

Княгиня Ольга подивилась на дівчину, на чудове її обличчя, вкрите гарячими рум'янцями, темно-карі очі, окинула поглядом гнучкий, тонкий її стан, тугі груди, дужі руки.

– От і немає Ярини, – промовила княгиня. – Що ж, Малушо, будеш тепер ти мені допомагати. Зайди до мене в терем, у світлицю, скажу, що маєш робити.

2

Після смерті Ярини княгиня Ольга якийсь час тримала ключі в своїх руках. Припоручати їх комусь із своїх родичок не хотіла – завидючі всі вони, жадібні, тільки й думають, як би щось привласнити. Дати ключі комусь із дворян боялась: молоді, ті самі, може, побоятися, так інші за їхньою спиною все розтягнуть.

А добра в княгині було багато. Що б вона була за княгиня, коли б його не мала! Діди й прадіди її, що сиділи на Київському столі – а княгиня Ольга по закону вважала себе їх спадкоємицею, – не одразу зібрали це добро, кров'ю здобували його в далеких походах, спотружались, встановлюючи уклад і даючи лад своїй землі. Та навіть її чоловік, князь Ігор, беручи дань з деревлян, за це поліг.

Княгиня Ольга теж брала дань, пізніше поставила уроки й устави. Київський князь – глава племенам і землям, він заступник всіх людей перед богом, він і воєвода, коли хто нападає на Русь.

Але щоб тримати лад у землях, бути готовим одбити ворога, якщо він посягне на Русь, годувати, поїти й одягати дружину, будувати город, ставити сторожу, ще й складати богам жертву – для цього київському князеві треба було мати багато добра, він мусив бути багатшим від інших князів.

Знамена княгині Ольги стояли на багатьох і багатьох полях понад Дніпром і Десною, знаменом її перетесано було багато лісів, її гони були на ріках, перевесища в лісах. А крім того, мала вона й княжі двори, весі, – багато тіунів княгині Ольги трудилися, щоб взяти з всього цього князеві – княже, а собі – своє.

Немало багатств і скарбів було й на Горі – в світлицях, палатах, клітках, коморах, скотниці княжій. Треба ж було княгині тримати в руках ці багатства.

І навіть ставши християнкою, Ольга не змінила своїх переконань. Адже Христос говорив: «Богові – боже, а князеві – княже», він благословляв багатство й захищав убогих.

Княгиня багато свого багатства довіряла ключниці Ярині. І як їй було не довіряти: прожила Ярина весь свій вік на Горі. Робою туди прийшла – ключницею стала. Знала вона князя Олега, колихала Ігоря, Ольгу зустріла ще замолоду. І все берегла, стерегла, як справжня господиня.

Коли Ярина померла, зайшла княгиня до її хлівини, біля тіла постояла (як не кажи, а прожила в цій хлівині Ярина, служачи князям, більше як півста літ), а тоді відкрила ляду її скрині.

Ні, такої ключниці, як Ярина, вже не матиме Ольга. У скрині її не було ніяких скарбів. Тільки звичайні сорочки, кілька спідниць, дещо з теплої одежі та ще два сувої полотна, які Ярина виткала власними руками.

– Візьміть полотно в кліті.

Княгиня дуже уболівала за Яриною. А тоді взяла собі в помічниці Малушу. Вона не думала робити її ключницею – ні, Малуша була надто молода для такої роботи. Княгині просто чомусь подобалась ця дівчина, щось у ній викликало приязнь, довіру.

Малуша, як швидко переконалась княгиня, виявилась доброю помічницею. Вона увесь день поралась на великому господарстві, ішла від кліті до кліті, з медуші в медушу, брала все, що було треба, в кінці дня приходила до терема й клала перед княгинею ключі. Ні, княгиня не помилилась, взявши Малушу до терема, – тямуща вона, чесна, такий весь терем можна припоручити.

Через це само собою так вийшло, що одного разу увечері, коли Малуша взяла з клітей все, що веліла княгиня й що потрібно було для снідання, а потім прийшла до неї в спочивальню й поклала ключі на лаву, Ольга сказала:

– Ти вже їх тут не клади.

– А де покласти? – не зрозуміла Малуша.

Княгиня була дуже стомлена, вона сиділа на ложі, спочивала й щось уперто думала.

– Важко це мені, Малушо! – промовила, зітхнувши, вона. – Думай над тим, що кому дати! Ні, Малушо, у мене й так багато діла. Сама вже подумай, що треба робити в теремі. Ти ж усе знаєш.

– Знаю, матінко княгине.

– Отож і носи ключі з собою при поясі. Ключницею моєю будеш.

Малуша впала княгині в ноги, але не радість, а страх спонукав її це зробити.

– Боюсь я, матінко княгине, – призналась вона.

– А чого тобі боятись?

– Тереси великі, клітей багато.

– А що в нас – дворян мало? – суворо мовила княгиня. – Носитимеш біля пояса мої ключі – всі слухатимуться тебе. – І, помовчавши трохи, додала: – Отак і роби, Малушо! Милостниця⁶⁵ ти моя!

Ні, княгиня Ольга не помилилась, взявши Малушу в ключниці. Добро їй було в певних руках.

– А оцеї ключ, – вибрала вона з низки і показала Малуші, – з терема до твоєї хлівини. Двері одімкни, нехай так і будуть, – можу тебе по надобі і вночі покликати. Так було при Ярині, так буде й з тобою.

Малуша вийшла з спочивальні княгині, пройшла сіньми. Думала вийти в двір, але повернулась, бо пригадала, що мусить одімкнути з сіней двері до своєї хлівини.

Довго одмикала замок, бо в неї тремтіли руки, і вперше зайшла до свого житла з княжого терема.

Стала вона посеред хлівини – і та ніби хлівина, і не та, і та Малуша, і ніби не та. Хвилюючись, сіла на тверде ложе й замислилась.

Отже, ключі від теремів, комор і всього княжого двору у неї в руках. Не шукала вона їх і не добивалась – доля судила, що важка металева низка забряжчала коло пояса.

Чи розуміла вона сама, що досягла щастя, про яке хтось інший тут, на Горі, міг тільки мріяти? І чи думала над тим, що, прийнявши ключі від княгині, може одімкнути не кліті й комори, а щось більше, значиміше? Адже тут, на Горі, всі, хто порався коло княжих багатств, самі ставали багатими. І це не вважалось татьбою, за це не карав ні закон, ні покон. Та коли б Малуша чи в ці дні, чи згодом щось і попросила в княгині, хіба б та відмовила їй?

Ні, Малуша не розуміла цього, бо досі жила в хаті свого батька, де кожен робив, що міг, одягав, що мав, їв, що було, ніколи не посягав на чуже, не своє, хоч би воно було краще й дорожче.

Про все це подумала Малуша набагато пізніше. А зараз вона тримала в руках ключі, перебирала їх. Один, другий, третій, о, як багато! «Який же ключ мій?» – заплющивши очі, замислилась вона.

3

Дуже швидко Малуша відчула, що бути ключницею княгині Ольги набагато важче, ніж вона думала.

Малуша не боялась роботи, як і раніше, вона працювала з усіх сил і, коли говорити правду, навіть над силу, більше, ніж дозволяв час. Але Малуша не нарікала на це. Що ж, менше

⁶⁵ Милостниця – улюблениця.

поспить, якусь ніч може й зовсім не спати, – у неї було здоров'я, запал, а найголовніше – молодість. Вона працювала, не бачила кінця роботі, але не це турбувало її. Аби тільки вистачило сили.

Турбувало її інше, і саме те, про що вона не думала й не гадала. Це почалось одразу, тільки-но вона стала ключницею...

Наступного дня, після того як княгиня висловила їй свою волю, Малуша встала дуже рано, раніше, ніж вона звичайно вставала. Можливо, Малуша й зовсім не спала. Полежала, склепивши повіки, побачила сон нібито: що князі увійшли до стравниці, а в неї ж нічого не приготовано, – і схопилась серед ночі з серцем, що розривалося в грудях, швидко одяглась, сплеснула лице холодною водою, вийшла у двір.

Аж тоді вона зрозуміла, що встала надто рано. Саме в цей час сторожі на городницях двічі ударили в біла – на вежі над Подольськими воротами, на вежі від Дніпра, на Перевесищанській і далі, далі. Здавалось, хтось у чорному крокує там угорі по городницях і дає знати про себе: «Ба-а-ам! Ба-ам! Спі-іть! Я не сплю! Спіть! Я не сплю! Ба-а-ам! Ба-а-ам!» Це був час, коли змінювалась перша нічна сторожа, до світанку – далеко.

Але Малуша не повернулась до хлівини. Рано то й рано. Що ж, вона, не поспішаючи, зробить свою роботу. Темним двором попрямувала до стіни терема, де тьмяно, як купка грибів, окреслювались хижі й кліті.

У цих хижих, де жила дворня і де готували страви князям, всі ще спали. Тихо, щоб нікого не побудити, вона зайшла до кухні й хотіла сісти на лаві перед вогнищем, щоб подумати, з чого ж їй починати.

Проте вона не все зважила. Тільки зайшла до кухні і думала вже сісти на лаві, як у темряві біля теплого ще вогнища хтось поворухнувся, сів, запитав:

– А хто там ходить?

Вона впізнала бородача Путшу, який завжди з самого ранку рубав дрова, розпалював і порався весь день біля вогню. Він, зрозуміла тепер Малуша, і спить біля свого вогнища. Та й справді, тут так тепло й затишно.

– Це я, Путшо, – тихо, щоб не побудити когось у хижих поруч, промовила Малуша.

– Бачу, бачу, – сказав і голосно позіхнув Путша. – А я вже думав, що якийсь тать, і схопився за сокиру.

Малуша засміялась, засміявся й Путша.

– От бач, які таті бувають на світі...

– Мабуть, я вже й встану, – раптом обірвав сміх Путша, і Малуша почула, як він у темряві висікав вогонь, а у виблисках кресала побачила кошлату бороду, вуси й суворе обличчя.

– Ще рано, – промовила Малуша. – Спи, Путшо, спи!

Він кресав і кресав вогонь. Ось почав тліти, а далі спалахнув ясным вогником трут, Путша знайшов і запалив від нього жмут соснових скіпок.

– Де вже там спати, – невдоволено сказав він. – Якщо ключниця не спить, де вже спати дворянам...

Одягнувши постолі, прикривши плечі драною хутриною, він узяв сокиру й вийшов з хижі.

А тим часом дуже швидко загоготіло вогнище, в хижі розлилося червонкувате світло, від гарячого жару по хижі пішло тепло. Малуші навіть захотілося схилити голову до лави, якусь часинку задрімати. Адже тут було набагато краще, ніж у її холодній хлівині.

З двору долетіли раз і вдруге глухі удари сокири – не спав уже Путша, він на весь день запасав для вогнища дрова. То хіба ж могла спати Малуша? В неї є стільки всякої роботи – щоб впоратись, мало дня й ночі.

І знову вона дуже тихо, щоб не побудити дворян у хижих поруч, встала з лави, пригасила трохи у вогнищі жар і запалила свічку, а потім, тримаючи її в руках, пішла до сіней, де стояв посуд, до стравниці, запалила там свічки.

Так вона ще з ночі почала свій день – замела стравницю і застелила там на столі чисту полотняну скатерку, витерла стільці, змінила воду в корчагах, далі заходила уже в сінях на полицях ставити по-своєму посуд: миски до мисок, корчаги до корчаг, келихи до келихів. І думала Малуша, що нікого не потурбувала.

Раптом до її вуха долетів тихий шепіт за дверима в кухні.

– Та хіба вона вже встала? – пізнала Малуша голос Пракседі.

– Встала, ще й давно... і мене розбудила, – відповів Путша.

– От лихо! – Чути було, як Пракседа сплеснула руками. – Ну, то й я піду побуджу своїх дворянок.

Малуша вискочила в кухню сказати, що нікого не треба будити, бо ще рано. Але перед самим її носом і Путша, і Пракседа вийшли з кухні, за стіною в хижих приглушено загомоніли, між багатьма невиразними словами вона почула одне слово:

– Ключниця! Ключниця!

Ні, пізно було вже Малуші йти в хижі й говорити, благати, щоб дворяни спали, бо ще ж зовсім рано. Дивне почуття з'явилося у неї. Ніби вона тільки-но стояла на кручі, ворухнула камінь, який давив їй груди, скинула його з грудей. Але камінь той не зупинився на місці, а зірвався, покотився по схилах і летить тепер, збиваючи з ніг людей.

– Ключниця! Ключниця! – чула Малуша навкруг.

І коли одразу після цього заспані дворяни почали заходити до кухні, стали робити кожен своє, допомагати Малуші, їй стало зовсім страшно: вони вітались з нею не так, як звичайно, а якось інакше, нібито шанобливіше. Вона дорікала, навіщо вони встали так рано, вони ж винувато говорили, що трохи заспали. Малуша кидалась з кутка в куток, щоб більше взяти на свої плечі, а виходило, що це вона їх змушує працювати більше, жвавіше, швидше... Так першого ж ранку Малуші здалося, що потрапила вона в якесь павутиння, хоче його порвати, скидає з себе, а воно облипає, обсотує її все міцніше й міцніше.

Настав нарешті ранок. Все завчасу було готове і в стравниці, і в сінях, і на кухні, Малуша ще до снідання встигла обійти весь терем і поглянула, чи все зробили теремні дівчата.

Усе було готове, і її теремні дівчата й дворяни стали такими, як завжди. Скоро до стравниці вийдуть князі, а після них поснідають і дворяни. І князі вийшли, поснідали. В час снідання Малуша помітила, що княгиня Ольга стежить за нею, споглядає і, либонь, задоволена, бо посміхається. Коли князі пішли правити суд, Малуша, як і раніше, сіла з дворянами, поснідала. Залишки від княжих страв були ще теплі, смачні. Малуша дала Путші й кільком дворянам, а між ними й Пракседі, потроху вина, що залишилось у келихах князів, і тоді за столом, де всі рвали руками м'ясо, набивали роти, голосно чавкали, стало веселіше, тепліше, – один дворянський рід! І Малуші стало спокійніше, камінь, який вона зрушила і який котився схилами, здавалося, нарешті зупинився.

Але камінь не зупинився. Наступного дня Малуша прокинулася так само задовго до світання. Вийшла з хижі, почула удари нічних сторожів і хотіла вернутись до своєї хлівини, але побачила, що в хижих біля терема і на кухні вже блищать вогники, а десь у темряві глухо гупає сокира: «У-у-ух! У-у-ух!»

Вона навіть схопилась за голову. Та невже ж треба вставати так рано? Ще скільки тих годин до світання, спати б та й спати! Тільки вона вже не могла й не сміла спати. Повернувшись до хлівини, швидко одяглась, не встигла навіть помитись, і побігла до кухні. Там горіло вогнище, Путша наносив дров, дівчата прибирали.

– Добрий ранок, ключнице! А ми рано встали... раніше! – зустріла її холодним, злим поглядом Пракседа.

Що могла їй сказати ключниця?

4

Нелегко було Малуші й у світлицях княжого терема.

Раніше, працюючи ще на кухні, коли думала вона про ці світлиці, то уявляла, що там – багатство, все сяє, блищить, там тиша, спокій, все красиве. А от чому красиве, того не могла висловити.

Вона пробувала тоді розпитати про княжий терем, світлиці його й палати в ключниці Ярини, але та відповідала дуже коротко, невиразно:

– Добре живуть наші князі, Малушо, дуже добре. Не так, як ми з тобою. Та колись ти й сама побачиш, яке княже життя.

Що ж доброго було в княжих теремах, того Ярина не говорила.

Пізніше, коли Малуша переступила вперше поріг княжого терема, він приголомшив її красою своєю, багатством, скарбами... Убога дівчина з Любеча навіть зупинилась, побачивши палати, опустила руки й закліпала очима. Проте тоді вона була тільки дворянкою, як і інші дівчата.

Тепер, ставши ключницею, Малуша подивилась на терем іншими очима, побачила тут не тільки багатство, красу, скарби, а й стикнулася з людьми, що жили тут, взнала їх вдачу, душі, силу.

Взнала Малуша найперше саму княгиню Ольгу. Раніше, зустрічаючи її в стравниці, та й пізніше, приймаючи від неї ключі вранці й віддаючи увечері, вона бачила її в пишноті й славі, уявляла грізною, але справедливою, не такою, як усі люди.

Тепер, коли Малуші доводилось бігати до княгині кожного дня, кожної години, часто й ночами, вона побачила й пізнала її зовсім не такою, як раніше, не такою, як уявляла.

Може, трапилось це через те, що раніше Малуша бачила княгиню у багатій, шитій золотом і сріблом одежі, з червоним корзном на плечах, у широкому поясі, що робив її ставною й тонкою, у червоних чи зелених хзових чобітках. А тепер побачила в спочивальні з темною наміткою на голові, у звичайній одежі, старих чув'ях на ногах.

Може, і то безперечно так, це змусило Малушу подивитись на княгиню новими очима. Але попри все вона побачила й інше: княгиня Ольга зовні здавалась ласкавою й теплою, а насправді була холодна й жорстока. Вона багато обіцяла, але мало давала. Вона була просто скупа, бо часто вночі кликала Малушу до себе й усе міркувала, як би менше дати дворянам, як дешевше прогодувати гриднів.

Та й по собі Малуша відчувала, що княгиня зовсім не така, якою вона її уявляла. Де поділись ласкаві слова, якими княгиня раніше її дарувала, де тепло очей, що колись гріло Малушу й що давало їй радість, надію? Княгиня Ольга тепер завжди була холодна з Малушею, говорила з нею тільки про діло, на всьому її перевіряла, в усьому їй нібито не вірила. Не раз і не два Малуша навіть плакала вечорами в своїй хлівині. А за ключі від клітей боялася більше, ніж за своє життя.

І не тільки княгиня Ольга, всі в княжому теремі так: зовні – ласкаві, на людях – сердечні, справедливі, щирі, а в житті – в своїх покоях, світлицях, опочивальнях – зовсім не такі. Малуша боялась родичів княгині, воєводи Свенелда, священика, усіх, усіх.

Боялась вона й княжичів – синів княгині Ольги, особливо Святослава. Менший княжич Уліб завжди був ласкавий з нею, дивився на неї веселими очима, в яких грали блискучі вогники, говорив слово – наче щось дарував. Тільки Малуша не вірила йому. Стереглась...

Зовсім не такий був княжич Святослав. Малуша не розуміла його. Він був суворий, навіть на матір – княгиню – поглядав сердитими очима. Малуша не раз чула, як він перечить їй, ую Асмусу, особливо Улібу.

І до Малуші він ставився так само. Ну хоч би колись сказав їй, як Уліб, тепле слово, хоч би колись подякував, зрештою, хоч би подивився на неї ласкавим оком. Ні, не такий княжич Святослав. Він не озветься теплим словом, візьме – не спитає, хтось йому щось дасть – не подякує, а тільки що – нагримає.

Якось Малуша прибирала вранці в його світлиці. Здається, чого ще треба: підмела, витерла кожну порошинку, ложе застелила так, що й мачинку було б видно, підлогу вимила – все в світлиці заблищало.

Але княжичу Святославу однаково не догодила. Він, поки прибирала Малуша, увесь час стояв біля вікна, дивився на Дніпро, часом спідлоба позирав на неї.

– Доки ти будеш прибирати? Чого згинаєшся, навіщо?

Перелякана його криком, Малуша випорснула з світлиці, зупинилась у сінях і заплакала. Плакала вона, правда, тихо, щоб ніхто не почув, витирала сльози, щоб ніхто не помітив.

І раптом почула позад себе кроки. Оглянулась – княжич Святослав. Хотіла тікати – він заступив їй шлях.

– Ти чого плачеш?

– Я не плакала, княжичу, їй-Перун, не плакала.

Він подивився на неї очима, в яких було презирство, й осудження, і крихітка ще чогось, чого не могла зрозуміти Малуша. Але на те він і княжич, так і тільки так він і мусив дивитись на Малушу.

– Гей, ти, дворянко! – сердито промовив Святослав. – Не плач! За чим, за чим ти ллєш сльози?

Він пішов, і Малуша більше не плакала. Крий боже, скаже Святослав слово княгині. Він страшний, не такий, як усі, його слід стерегтись більше від усіх.

І пізніше вона завжди боялась його. Особливо коли зустрічала в темних сінях терема або в присмерках десь на дворі. Побачивши його здалеку, вона низько вклонялась, нижче, може, ніж годилось, і дуже повільно, повільніше, ніж треба, підіймала голову, сподіваючись, що за цей час княжич промине її.

А коли вона нарешті підводила голову, то бачила, що князь Святослав не проминув її, зупинився, стоїть, жде, навмисне жде, поки вона випростається.

І тоді Малуша зустрічала погляд його сірих очей, бачила стиснуті уста, щось суворе в обличчі і ще щось дивне, схоже на посмішку. Так і йшов далі княжич Святослав – з суворою посмішкою, з примруженими очима.

5

Раніше, будучи дворянкою, Малуша брала й давала кожному тільки те, що веліла Ярина. Тепер думала й зважувала, як зробити так, щоб не сварились княгиня.

І давала Малуша не більше, а може, й менше, ніж дала б княгиня. Це йшло не від скупості. Коли б усі багатства княжі належали їй, о, тоді Малуша роздавала б усе щедрою рукою! Але, даючи чуже, княже, вона берегла тільки одне – свою честь.

Якось Добриня їй сказав:

– А чи знаєш, Малушо, щось наші гридні не дуже добре говорять про тебе?

Вона навіть зашарілась, – від гриднів, як це їй всі говорили, нічого ждати доброго слова, вони завжди п'ють, гуляють, кожен з них хвалиться собою, іншого ж гудить.

Але невже хтось із них посмів сказати якусь лжу про неї? Вона ж ні з ким із них не зустрічалась, приводу не давала.

– Що ж вони говорять? – запитала Малуша.

– Кажуть, – відповів Добриня, – що ти така ж, як і ключниця Ярина, – зайвого корчажка меду не даси, покорм видаєш скупю.

У неї одлягло від серця – отже, говориться не про її дівочу честь.

– І покорм, і мед я даю, як велить княгиня, – сердито відповіла вона братові. – А твої гридні ненажери, їм ціле гов'ядо дай, то й тоді буде мало.

Добриня глузливо поглянув на Малушу. Диви, яка стала його сестра – не за гридня заступається, а за княгиню! Та невже ж вона не розуміє, що без гридня й княгиня не княгиня, а вже без нього, Добрині, і Малуші не бачити б Гори довіку.

Він нічого не сказав Малуші, а подумав, що, либонь, гридні говорять правду. Страшні князі землі, але не гірші й усіх ті, хто їм служить. Тільки не думав Добриня про себе й про те, що він сам служить князям, що життя його в княжій волі.

Не сказав він і про те, чому саме почав з Малушею цю розмову. Стояла вона якусь хвилину, примруживши очі, дивилась на стіну й Дніпро. А тоді раптом здригнулась, не попрощалась, слова не промовила, побігла стежкою попід деревами до терема. І чи то примарилося Добрині, чи, може, так і було, але здалося йому, що Малуша витирає на обличчі сльози. Диви, не можна їй сказати й слова?

А говорив Добриня з Малушею так тому, що дуже уболівав за побратимом своїм Туром. Був гридень, а перевівся нінащо, ганчіркою став.

Все почалося відтоді, як Тур признався Добрині, що Малуша йому до вподоби і, либонь, не гірша горянських дівчат.

Насправді ж Тур полюбив Малушу, вона здавалася йому кращою від усіх дівчат Гори, хоч між ними були й воєводські, і боярські, і княжі дочки.

Він полюбив її, ходив тут, по Горі, а жадав її бачити, їздив з іншими гриднями в далекому полі, але й там думав про неї. А який він був щасливий, коли раз і вдруге зустрів її на Горі. Правда, Тур не говорив з нею, але ж ніщо йому не заважало думати про неї, і він думав, мріяв, як колись стане поруч із нею, скаже їй все щиро, одверто.

Сказав би ж він їй, як це думано й передумано, мабуть, так:

«От я, Малушо, дивись на мене, – гридень! А що таке гридень? Княжий слуга, робочич. Сьогодні я живу на білому світі, а завтра, якщо пошле князь на смерть, – і помираю. Тільки я, мабуть, Малушо, не помру. Бач, уже й ребра в мене поламані, і покалічена рука болить, проте, либонь, тепер уже мене ні спис, ні стріла не візьмуть, бо знаю я проти них слово, яке ж – не признаюсь...»

Так думав почати Тур, а далі б сказав:

«...А тепер про тебе, Малушо... Я робочич, а ти роба, і в тебе така ж, як і в мене, доля! Гаразд, могло б бути куди гірше. Тебе взяли до княжого двору, бо ти вїхала на Гору під щитом, але що далі? Будеш ти робою, працюватимеш на кухні, їстимеш княжі обїдки, ну, може, за довгі роки щось і збереш, не вотоляну⁶⁶ свитку одягнеш, а з крашениці, може, й вовни. А далі що? Ти під щитом вїхала на Гору, але ти рабиня і рабинею будеш... От як!»

Але Тур не кінчив би на цьому, а неодмінно сказав би ще Малуші:

«А що, коли б ми, Малушо, зробили так. Ти – роба, я – робочич, долі немає в тебе і не буде її тут, на Горі, і в мене її не буде довіку; я ж тебе, чуєш, Малушо, люблю так, як нікого в світі; може, й ти мене полюбиш, коли не стільки, то хоч трохи менше. І от я скажу князям: «Служив я вам, дайте пожалування – шматок землі над Дніпром, де я поставлю хижу», адже дають князі гридням, які їм вірно служили, пожалування землею. І ти, Малушо, скажеш княгині: «Служила я вам – пустіть тепер на волю, хочу я жити з таким робочичем, як сама, звів нас Ладос...» І пустять князі, як же можна не пустити!»

Звичайно, Тур думав, що ця розмова з Малушею відбудеться не скоро. Мине рік, другий, може, й десятий, – важко служити, а ще важче заробити щось у князів. Але Тур згоден був ждати, ні він сам, ні роба Малуша не могли втекти від своєї долі...

⁶⁶ Вотола – груба доморобна тканина.

І раптом сталося те, чого Тур ніяк не ждав: Малуша – ключниця. У похмурий осінній день, коли все Дніпро затягли густі тумани, а вгорі котились важкі темно-сірі хмари, гридень Тур стояв на високій кручі за Горою і не бачив ні неба, ні хмар, ні Дніпра. Чорна хмара вкрила його серце, затягла всю душу.

Малуша – ключниця! Отепер кінець всім мріям, ніколи вже нічого він їй не скаже. Доки була вона робою, він був їй до пари, – о, яка б рабиня на Горі та не стала поруч з молодим, добрим гриднем! Тепер вона ключниця, в неї ключі від теремів княжих, комор і клітей. Спробуй поговорити з такою! Усі гридні боялись ключниці Ярини, скоро, либонь, боятимуться вони й Малуші.

Щось у душі, правда, говорило:

«Ні, вона не така! Вона – інша, вона така, як і ти, Туре!»

Але йому було страшно. Ні, не за себе боявся Тур – чого боятись гриднєві княжому? Він нічого не боїться, навіть смерті. Безмежно кохаючи Малушу, він боявся за неї.

Деся далеко-далеко з-за Дніпра долинула луна – там Перун уже йшов над землею, махав своєю блискучою палицею, хмари росли, все темнішали й темнішали. Отак у світлу радість людей вплітаються скорбота й печаль, так у ясній тиші народжуються блискавиці й громи.

Увечері, лежачи поряд із Добринею, Тур довго не міг заснути. Надворі шумів вітер, били громи, дощ, як просо, сік і сік дах їхньої хижі. І тоді Тур сказав:

– Добре, що Малуша стала ключницею, тільки страшно, щоб вона не стала такою, як Ярина, що, бувало, стереже корчагу меду або горнець молока в теремах княжих.

– Вона не така, – відповів на це Добриня, – вона чесного роду.

– Коли б то так, – прохрипів Тур. – Звівшись на лікоть, він довго ждав, доки відгуркотить Перун, а тоді додав: – Коли б то так, то було б добре... бо я...

Гридень Тур не встиг та й не зміг сказати того, що думав.

У цей час вдарила блискавиця, освітила через розчинені двері все в хижі, і Добриня тільки побачив обличчя Тура, його широко розплющені очі, стиснуті уста, муку й біль у кожній рисі обличчя.

Перун підійшов зовсім близько до хижі, вдарив палицею й погасив блискавицю.

Розділ шостий

1

Княгиня Ольга зробила, що замислила, – навесні 957 року вирушила до Константинополя.

Їхати туди вона могла двома шляхами: суходолом, через землі тиверців і угличів, і далі через Болгарію або ж Дніпром і Руським морем⁶⁷, як звичайно їздили купці і гості.

Вона вибрала другий шлях. Ним можна було дістатись до Візантії безпечніше й швидше. Старій княгині і всьому її почту легше було їхати в лодіях, аніж на конях, бажаючи добра й тиші Руській землі, хотіла вона говорити не з болгарськими каганами⁶⁸, що виконують волю Константинополя, а з самими імператорами.

До далекої цієї подорожі княгиня готувалась ще з зими: сама одібрала для імператорів і для кого буде надоба дари великі – хутра, риб'ячий зуб, золоті й срібні емалі, боброві пахощі, а про запас кілька міхів з диргемами, кунами, резами. Взимку ж для княгині й почту її на Почайні посмолили, підняли насади й зробили зверху настили на кількох лодіях; у кінці зими воевода Свенелд послав тисячу воїв у поле над Дніпром, щоб стерегти пороги, коли їх минатиме княгиня, а далі проводити її понад лукою моря аж до краю земель тиверців і землі угличів.

Довго думала княгиня й над тим, кого їй взяти з собою в далеку дорогу. Не на брань вона їхала, а для хитрої й мудрої розмови, в час якої напхвваті треба було мати людей тямущих і бувалих. Зваживши все, веліла вона готуватись у дорогу дванадцяти слам, п'ятдесяти купцям ще й п'яти тлумачам, які красно вміли говорити язяками грецьким, франкським і латинянським.

Крім того, аби не думали імператори грецькі, що київські князі не мають ні роду, ні племені, запросила вона їхати з собою ще й родичок своїх – посестрин⁶⁹, нетів⁷⁰ ще й жон князів чернігівського й переяславського.

Ті тільки цього й ждали – шили всю зиму різноликі убори, чоботи з зеленого й червоного хза, все приміряли, все одна перед однією вихвалялись: «От яка я, от де Царгород здивуємо!»

А княгиня Ольга по терему ходила, посміхалась, думала:

«Заждіть! Якої ви заспіваєте, коли вас колихне море Руське!»

Ще веліла княгиня Ольга ключниці Малуші, щоб та одібрала десять дворянок, і то найкрасніших, здорових, метких.

Почувши цей загал, Малуша подумала:

«Мені б поїхати з княгинею до Царевого города!»

Але коли княгиня додала: «Ти ж, Малушо, залишайся на дворі, дивись, щоб і в теремі лад був, і щоб княжичі були доглянуті», ключниця зрозуміла, що так уже їй судила доля і що вона справді мусить бути в городі, коли її княгиня їде в далеку дорогу.

Після однієї безсонної ночі княгиня запросила до себе священика Григорія.

– І ти, отче, поїдеш зі мною, – сказала вона.

– Куди, матінко княгине? – запитав він, не збагнувши спочатку, про що йдеться.

– До Царевого города Константинополя, – відповіла вона.

⁶⁷ Руське море – древня назва Чорного моря.

⁶⁸ Каган – князь.

⁶⁹ Посестрини – двоюрідні сестри.

⁷⁰ Неті – племінники.

Старий священник вкрай перелякався, почувши про таку далеку й важку дорогу, але відповів хитро, мудро:

– Навіщо ж мені їхати до Константинополя, матінко княгине, коли я хрестився в болгар у Преславі?

– Зі мною поїдеш, отче, аки пастир істинної віри.

У нього заблищали очі.

– То, може, матінко княгине, їдемо ми для того, щоб там взяти для всієї Русі християнську віру?

– Ні, отче, – суворо промовила княгиня. – Ти поїдеш зі мною для того, аби відали вони, що я, княгиня, також християнка і презвутера свого маю...

Священник Григорій, радіючи, що трапилась ця нагода, знову завів мову:

– Добре робиш, княгине, що не береш від греків Христа, але, може, візьмемо його від болгар... Ти ж, матінко княгине, сама християнка.

– Вірю во Христа, отче Григорію, бо знаю, що тільки Христос захистить мене, князів, християн і всіх воевод, купців, бояр, які ще не приймають Христа. Знаю, Христос захистить і багатьох людей моїх, іже омилися купіллю святою, й совлекли гріховні одежі ветхого чоловіка Адама, і в новий едем одяглись, іже суть Христос...

Священник Григорій молитовно підняв очі д'гори й промовив:

– Чому ж ти, княгине – денниця перед сонцем, зоря перед світлом, – сама сяєш, яко місяць вночі, а не хрестиш невірних чоловіків, які, не омовенні хрещенням святим, потопають у гріхах, як у калі. Хрести, княгине, Русь, зроби християнською свою землю.

– Не можу, отче Григорію, бо боюся. Невірним моїм чоловікам віра християнська уродство суть, не смислять-бо, не розуміють, у темі ходять, не відають слави господньої, одбеліща-бо серце їх, ушима тяжке слішати, очима видити... Хрещу я зараз Русь – многи сміятись почнуть і сваритись також, а може, отче Григорію, знову піде плем'я на плем'я, земля на землю.

Замислився священник і, напевне, пригадав усе, що йому доводилося чути від невірних киян, – і глузування, і лайки, і погрози. І це в Києві, де під боком Гора, дружина, княгиня-християнка. А що ж буде, коли хрестити якусь весь чи мерю, всю чудь заволоцьку?⁷¹ Правду каже княгиня: охрестити Русь – однаково, що запалити пожежу по всій землі.

– Це так, матінко княгине, – згодився він. – Русі хрестити не можна. Вірити будемо, що прийде колись Руської землі познання, до бога начаток примирення. Віримо, будемо денно і нічно молити Христа. Так коли ж, княгине, їдемо до Константинополя?

2

Тільки скресали льоди й виповнювався Дніпро, до Києва з далеких заморських країн прибували гості, що зимували по пониззі Дніпра і Верхньому Волоку, ждучи там теплої години; прибували також з червенських городів і від Ітиля-ріки, де їх застала й не пустила до Києва зима.

Багато, дуже багато могли б розповісти гості з інших земель про шляхи, якими вони потрапляли сюди, до Києва. Це були далекі, дуже важкі шляхи, ними доводилось їхати місяцями й роками – безводними пустелями, морями й ріками, горами й степами. Це були небезпечні шляхи, бо скрізь на заморського гостя чатували страшні небезпеки: буря на морі, самум у пустелі, орда в дикому полі, звір і розбійник – за кожним каменем і кущем. Купець тоді мусив бути й воїном, – на спині його коня лежали товари, а біля пояса висів меч. Для охорони купці наймали ще й дружину. Але багатьом гостям, що з далеких земель їхали до Дніпра, так і не судилось напитись води з нього. Не всі й київські купці попадали в землі заморські.

⁷¹ Весь, мер я, чудь – північні племена древньої Русі.

Три шляхи тяглись від Києва-города: Залозний, що починався на лівому березі Дніпра й через ди́ке поле, ріку Танаїс⁷², по великій ріці Ітилю і далі Джурджанським морем вів до земель хинських, аравійських, до Бабель-Абваба, Бердаа й самого Ховерезма; на південь від Києва суходолом і Дніпром ішов Соляний шлях, яким їздили до печенігів, херсонітів, болгар, гречинів і ще далі – в море Середземне; а був ще шлях і Червенський, від Києва на захід – у городи на Карпатах, до чехів, поляків, франків.

Але в Києві на Подолі все забувалось – і далекі шляхи, і страшні пригоди в дорозі, і навіть друзі, що не доїхали до Києва, а тліли десь у пісках або на дні моря. Над Почайною терпко пахло смолою, скрізь попід берегом так густо, що можна було переходити з лодії на лодію, стояли великі, довгі ушкуї, які припливали сюди з північних морів, шнеки й буси з Чуді, струги й учани з Новгорода, важкі морські хеландії грецькі. А всі люди, що здалеку їхали ними до Києва, поспішали в одне місце – на Подол, на торг.

Торг на Подолі кипів, шумів, вирував. Уже здалеку було видно багатолюдний натовп, що колом громадився навкруг великої площі, посеред якої стояв високий стовп, палахкотів вогонь.

Хто підходив ближче, той бачив уже не стовп, а висічену з дубової колоди подобу тварини й людини. Тулуб постаті нагадував тіло людини з широкими, великими, майже жіночими грудьми, довгі руки також схожі були на людські, тяглися вздовж тулуба і майже досягали землі. Голова ж подоби, крім очей і носа, мала щось твариняче: рот її досягав аж до великих вух, із нього витикались кабанячі гострі ікла, а над головою стирчали залізні роги.

Це був Волос – бог торгівлі. До нього часом з подякою, іноді ж з надією підходили гості київські, що їздили в далекі краї, але на нього з острахом поглядали й заморські гості, чи то варяги, хозари, чи й гречини-християни.

Кожного дня з ранку до вечора бог Волос поглинав свої жертви. Перед ним на складеному з каміння жертovníку горів вогонь, гості київські й заморські підходили до нього й складали своє дання: хто живого півня, хто хутро, жбан меду, кадь ячменю чи проса.

Богу Волосу не легко було, звичайно, перетравити всі ці жертви, вогонь перед ним мусив горіти день і ніч. Тому біля божої подоби завжди поралось кілька жерців, вони підкладали дрова, різали й кидали у вогонь належні частини жертвених тварин, лили мед, клали віск... Якщо жертва була коштовна – полотно, хутро, – вони чіпляли на день такі речі на тулуб Волоса, де для цього були залізні гаки, а вночі знімали. І жили жерці біля свого бога в землянці, де в них було справжнє сховище речей: богові – боже, жерцям – на суцїй день.

Біля Волоса били в бубон і грали на сопілах жерці, до жертovníка підходили купці київські й гості заморські, на залізних гаках колихались хутра, в буйний вогонь падали шматки жертвених тварин, сипалось зерно, лилось вино. В повітрі пахло смаженим м'ясом, ладаном, смірною. А до жертovníка підходили нові й нові купці, гості з інших земель.

З раннього ранку до пізнього вечора шумів, кричав багатьма голосами і всілякими язи́ками Подол: тут київський купець чітко карбував руські слова, там гречин щось горлав над своїм оксамитом, ще в одному місці швидко сипав слова хозарин, а там аравієць – не в силі щось зрозуміти, як і витлумачити іншим, хоч біля нього і крутились толковини, – обливався потом, пояснював на мигах, підіймав руку вгору, тикав пальцем у серце, підкидав на долоні свій товар.

На чільному місці, ближче до бога Волоса, стоять купці земель руських – новгородці привезли на торг горючий камінь, зібраний на берегах Крижаного моря, купи хутр соболиних, кунячих, горностаєвих, чорно-бурої лисиці, шкури морського звіра; язика від Волока мають хутра оленів, зайців, кіз; деревляни вихваляються шкурами й показують баранячі міхури, у яких налито боброві пахощі; вручайські⁷³ каменерізи привезли на торг пластини з червоного

⁷² Танаїс – Дон.

⁷³ Вручай – нині Овруч.

каменю й гори пряслиць; Полянська земля засипала торг пшеницею, ячменем, просом, перед купцями стоять діжки з пахучим медом, лежать великі, схожі на жорна, круги жовтого воску. Багаті купці Руської землі, і їм є що продати гостям заморським.

А вже гості ці тут і чатують. На Почайні колишуться їхні лодії, над берегом стоять коні й верблюди, біля яких просто на пісках сплять стомлені дружини, раби ж носять і носять до торгу товари далеких гостей.

Найкрикливіші з них гречини. Вони часто гостюють у Києві-городі, знають мову тутешніх людей, говорять без толковинів. Раби їхні носять від Дніпра й кладуть на помостах грецькі паволоки⁷⁴ й римські дібаджі⁷⁵, перед ними стоять високі корчаги з вином, амфори з парфумами й мастиками, лежить золоте й срібне узороччя⁷⁶, на килимах розсіпані обручі на шию, руки, ноги; персні, колти⁷⁷ з дорогоцінним камінням, емалі.

Греки-херсоніти, що живуть на Білобережжі, навезли і насипали на торзі купи солі, в'яленої риби, вони ж пригнали табуни коней. Ці коні ще недавно вільно мчали в степах над Руським морем, а херсоніти їх піймали, загнуждали, привчили до сідел. Не коні – вітер, вони риють копитами пісок, іржуть над Почайною.

За херсонітами – аравійці, перед ними зелене намистечко з Ховерезма, перли з полуденних теплих морів і знову парфуми й мастики, кориця, перець, лавровий лист, ладан і смирна.

Найбільше пишаються аравійці мечами з Багдада. Відомо всім, як вони загартовують їх: летять на скажених конях супроти холодного повітря. Але зараз аравійські гості через толковинів намагаються пояснити, що на цей раз їхні мечі ще кращі, бо вони гартували їх у м'язах живих рабів. І раби є тут, їх також привезли на торг. Смутні засмаглі юнаки й дівчата стоять недалеко від купців.

Товар віддається за товар: пшеницю – за сіль, хутро – за оксамит, мед – за коней, і за пшеницю – хутро, мед, раби. Але про запас у заморських гостей є й драхми, диргеми, динари. У руських купців також є золото й срібло – це гривні, купи, резі – шматочки дорогоцінного металу, нарізані з прута.

Крім гостей та купців київських, на торгу повно людей. Куди ж піти в городі Києві, як не на торг? Сюди йдуть і їдуть на возах з Гори, тут є що обміняти ремісникам з передграддя. А коли убогий чоловік з Подолу тільки подивиться на торг – і то для нього добре!

І ходили на торзі у барвистих платнах з оксамиту, обояру⁷⁸, атласу, із тонкими мереживами вподовж піл і золотими запонами, у чоботях на високих закаблуках із червоного і зеленого хза, у шапках з міховими оторочками, з чепами й гривнами бояри. Ходили воеводи в покритих оксамитом гостроверхих шапках, з мечами біля поясів, у добрих чоботях. Дружинники – в гіршому одязі, в поршнях – тупоносих черевиках з довгими ремінцями, що закручувались навкруг ноги. Ходили й прості, убогі люди – у сукманині, серм'язі.

Біля ж гречників і аравійців, особливо там, де пахло парфумами, рум'янами й мастиками, де продавались різні оздобы, шелестів оксамит і адамашка⁷⁹, вертілися, присідали, щебетали боярські й воеводські дочки, іноді разом із своїми матерями. Все їх тут вабило, все було миле, все хотілось одягти на себе, всім кортіло прикраситись.

Не тільки заради цього приходили вони на торг. Одягнувши сукні, саяни⁸⁰, кожушки з підпушкою, намиста, прикрасивши пальці золотими перснями з камінними приковинами, зав'язавши волосся обручами і почепивши колти та усерязі з дорогоцінними ахатами й

⁷⁴ Паволоки – коштовні тканини.

⁷⁵ Дібаджі – оксамити з Рима.

⁷⁶ Узороччя – вироби із золота й срібла.

⁷⁷ Колти – підвіски з дужками до жіночого головного убору.

⁷⁸ Обояр – перський шовк.

⁷⁹ Адамашка – тканина з Дамаска.

⁸⁰ Саян – жіночий одяг.

лолами⁸¹, вони дивились на заморські товари, але часто позирали і на воєвод і дружинників, що, поклавши одну руку на меч, а другою закручуючи вуса, ходили і ходили між купців і рядів.

3

Похитуючися на свіжій хвилі, нижче Києва, у Вітичеві, стоїть чимало лодій, а між ними й ті, які ще взимку готувались для княгині. Туди ж прямували від города вози з усяким добром, ішли мужі.

У людей, що їхали на лодіях, було багато діла. Попереду стелилась далека й важка дорога – спочатку Дніпром, далі – морем. Багато з них вже не раз водили лодії з Києва до моря. Тепер вони сподівались по повній воді пролетіти пороги, а все ж клали на лодії й насади всяке рухло: весла, керма, залізні кочети, котки – на випадок, коли доведеться волоком обминати пороги, та ще великі бочки, які мали наповнити прісною водою на Білих берегах біля луки моря.

Рано прокинулись усі в княжому теремі – і княгиня Ольга, і родички її, і жони князів земель, що наїхали й кілька днів тут сиділи. У цю ніч вони зовсім не лягали, сонні ходили з світлиці до світлиці, веліли ув'язувати й розв'язувати речі. Княгиня Ольга за ці дні зовсім вибилася з сил, слухаючи їх опити та розпити про далеку дорогу. Не спали всю ніч і дворяни, – вони готували одягу для княгині, дари, їжу. Терем нагадував вулик, з якого готується вилітати рій: все в ньому гуло, шуміло, дзвеніло, перекликалось різними голосами.

Тільки княгиня здавалась спокійною. Малуша розбудила її, як було велено, після зміни другої нічної сторожі. Тоді до Ольги зайшов Свенелд, що ждав уже внизу в сінях.

– Отже, я їду, – почала вона. – Болить серце, ниє тіло, повік не покинула б Києва, але, відаєш сам, мушу їхати...

– Не турбуйся, княгине, їдь спокійно, – сказав Свенелд.

– Як же мені не турбуватись, як бути спокійною! – сплеснула вона руками. – Київ, усі землі – як вони будуть без мене?

Вона справді не уявляла, як тут буде без неї.

– Залишаю я на столі Святослава, – мовила далі княгиня, – нехай робить суд, дає правду людям, говорить з воєводами, боярами, нехай вчиться. Але ти, Свенелде, будеш його правою рукою. Запитаю не з нього. Що Святослав? Він ще молодий, дитина. Коли повернусь жива, запитаю з тебе...

– Не турбуйся, княгине, їдь спокійно, – ще раз сказав Свенелд.

– Ну, гаразд, – махнула рукою княгиня. – То й ходімо, там мене вже весь почет жде.

Золота палата київських князів мала цього ранку незвичайний вигляд. Тут горіли всі світильники й свічада, але на помості не сиділи князі, на лавах не було воєвод і бояр. Сли, купці, родичі княгині і вся служба зібралися тут, шуміли, переходили з кутка в куток, товпились, перетягали якісь міхи, клумаки, горнці, корчаги, барила.

Коли княгиня вийшла з своїх покоїв, різноголосе це зборище заніміло, зупинилось. Довгим поглядом подивилась княгиня на родичок своїх, купців, якийсь час мовчала.

– Зробимо по покону! – нарешті сказала вона. – Сядемо.

І всі вони сіли, бо покон велів перед дорогою сісти, принести жертву предкам, попросити, щоб вони тут берегли дім і щоб допомагали також і їм на далеких і важких путях. З такими мислями сіли й зараз всі вони, якийсь час мовчки сиділи.

⁸¹ Ахати й лоли – агати й рубіни.

І навіть священик Григорій, що стояв у кутку палати з невеликим вузликом, у якому було євангеліє, написане руськими словесами, та ще одяг для богослужіння, не витримав і також сів – він, як і княгиня Ольга, часом вагався, коли слід діяти по покону, а коли – по божому слову.

– Вставайте! – промовила Ольга.

Тоді княжий терем ожив, на сходах і в палатах з'явилися тіуни, ябетники, гридні, дворяни; вони тягли міхи, клумаки, горнці, корчаги, котили барила. Шум і крики вирвалися з терема, де біля ганку вже наготові стояли вози, іржали засідлані коні. Десь у темряві біля Подольської вежі вже рипіли жеравці на мосту, гукали сторожі. У промінні смолоскипів вози рушили з місця, захрипіли коні під князями й воєводами. Похід, як велетенський полоз, вповз у ворота, витягнувся мостом і зник у темряві ночі.

Княгиня Ольга обережно зійшла по походні на лодію і, спираючись на плечі родичок і гребців, пройшла до керма, де для неї приготовлений був куточок.

Зупинилась перед цим куточком і уважно його оглянула: там був застелений хутром поміст, на якому можна сидіти й лежати, дощані загородки мали захищати княгиню від вітру й хвиль, дашок згори – від дощу. Це був непоганий куточок, княгині він сподобався, вона сказала:

– Що ж, якось доїдемо!

А потім згадала ще про щось, торкнула рукою завісу попереду, якою можна було відгородити куточок від цікавих очей тих, що сиділи в човні, засунула її й розсунула.

– І це добре! – діловито додала вона. – Дорога далека!

Аж тоді рішуче ступила у свій куточок, сіла, тугіше зав'язала шаль на голові, підняла комір, сховала руки в широкі рукави.

– Закутайте мені й ноги! – звеліла служницям.

І вони хутром закутали їй ноги, обмостили княгиню.

Усі на березі розуміли, що настала остання хвилина перед від'їздом, і замовкли, зацікавилися. Зовсім недалеко від лодії княгині стояв на кручі й неспокійно торгав червоним чобітком правої ноги пісок, що осипався й осипався у воду, Святослав. За ним стояли Уліб, воєводи й бояри на чолі з Свенелдом, чимало мужів з Гори, тіунів, огнищан.

Окремо й далі від них, між рідких кущиків верболозу й молочаїв, товпились дворяни, серед яких можна було помітити й Малушу. Була вона сторожка й стривожена, ніби боялась, що княгиня от-от її покличе.

Ще вище, над самим шляхом, що вився між ярів до Києва, стояли гридні, дружинники, візники, збилось чимало возів, коні гризли молоду пашу.

А княгиня все сиділа в лодії, як на санях перед далекою дорогою: сувора й замислена.

– Ну, – промовила нарешті, – то й рушаймо!

– Рушаймо! Рушаймо! – загомоніли на лодіях.

– Рушають! – озвався берег.

Лодійні майстри піднімали укоті⁸², на березі кидали мотузи, якими лодії були прив'язані до дерев, над насадом важко піднялися, затріпотіли в повітрі й надулися, набрякли кропив'яні вітрила, одна за одною лодії, насади, одnodеревки стали одриватись від берега.

– Матінко, Перун! Дажбог!!! – хапались за насади й кликали на поміч усіх богів родичі княгині й служниці.

Вона зиркнула на них сердитими очима й одвернулася – сиділа біля керма першої лодії похмура й мовчазна, дивилась на неспокійне голубе плесо, що між зелених берегів снувалось до пониззя.

Віяв горішній вітер, і лодії швидко тікали від Вітичевої гори. Ось вони стали завертати до острова під лівим берегом, ось, витягнувшись ключем, зникли одна за однією в голубій імлі.

⁸² Укоті – якорі.

Аж тоді на кручах, де всі стояли в мовчанні, заходили, рушили, заговорили. Княжич Святослав скочив на коня й подався з дружиною. Воеводи кликали своїх гриднів і також стрибали на коней, бояри вилазили на вози й вмошувались на сіні. У кого ж не було чим їхати, той рушив пішки. Разом з дворянами пішла й Малуша.

Проте на кручі залишилось ще трохи людей, що, либонь, хотіли перепочити на зеленому дозвіллі, над голубим Дніпром, а може, про дещо й поговорити.

Тут були князь переяславський Добислав, що тільки-но вирядив з княгинею жону свою Сбиславу, тисяцький з Родні Полуян, старі воеводи Ігореві Бождан і Остер.

– Що б сказав князь Ігор, – засміявся, показавши свої шербаті зуби, воевода Бождан, – коли б то бачив, яка рать вирушає на Царгород...

– Мовчи, – хитро підморгнув до нього воевода Остер, – бо з цією раттю послав свою жону й князь наш переяславський.

– А що, коли й моя жона, – сказав князь Добислав. – Щоб сам посилав її, то тільки на спис до Перуна. Звеліла княгиня Ольга – то і поїхала моя Сбислава. Нехай їдуть, рать...

Усі засміялись, уявивши, як зараз лодії пливуть Дніпром і веде їх княгиня Ольга.

– Не так ходили ми колись супроти ромеїв, – роздратовано мовив воевода Бождан, пригадавши, як стояли вони з князем Ігорем під стінами Константинополя, і подивився старечими, але світлими голубими очима на далекі простори за Дніпром.

– А відала ж колись княгиня наша, хто є ворог Русі, а хто друг, – знову почав Добислав.

– Де на Русі суть вороги, вона відала, – сказав на це Бождан, – примучувала, та ще й як примучувала, і деревлян, і тиверців, і угличів. А от хто ворог всій Русі – не знає, клянусь Перуном, не знає.

– Коли б то вона сиділа не в Києві, а десь на українках, то знала б, яка загроза суне з поля і хто її на нас насилає. Хай би приїхала та посиділа в Переяславській землі... кров'ю там обливаємось.

– А вже обливаємось, – додав тисяцький з Родні Полуян. – Кожного дня в сторожі на полі загибають люди, насилає ж їх один ворог – імператор ромеїв.

І замислились воеводи, стоячи над Дніпром, який носив лодії їхні в рідне Руське море. Носив не з жонами та слугами, а з дружиною і воями, що ні крові своєї, ні життя не шкодували, аби тільки стояла Русь.

– Неправе діло задумала княгиня, – сказав Добислав, – і будемо молитись, щоб вона жива й здорова вернулась з Царгорода. Не словом треба боротись з ворогом, що збройно став супроти нас, а силою. На тому стояла й стоятиме Русь!

4

Довго довелось княгині Ользі з почтом своїм добиратись до Константинополя. Далекий і важкий шлях стелився перед ними Дніпром і Руським морем. Але минули вони його щасливо: небезпечні пороги лодії пройшли по повній воді, море було спокійне, тихе, з суходолу за ними аж до землі угличів увесь час стежила й димами подавала знак, що там усе спокійно, дружина.

Звичайно, не обійшлося й без пригод. І купці, і сли, та й сама княгиня не боялись моря, витримували хитавицю. Проте з княжими родичками клопоту було чимало. Тільки налітав легенький вітер і навкруг розгойдувались хвилі – їх нудило, валило з ніг, вони кликали на поміч усіх богів, проклинали море, Константинополь... Княгиня Ольга, сидячи на кормі, бачила їхні муки і страждання, стискувала пересохлі від вітру й морської води уста й одверталась, дивилась удалину.

Вона вперше в своєму житті бачила море, і тепер увесь час милувалась безконечними його просторами – то голубим, то синім, а то чисто-зеленим лоном, світанками, ясними днями, чудовими вечорами.

Лодії пливли не тільки вдень. Коли була добра година, то посувались вперед і ночами. Тоді на лодіях всі спали, не чути було ні голосу, ні крику, над морем лежала надзвичайна тиша. Тільки гребці піднімали й опускали весла та за упругами дзюркотала вода.

Але ці звуки не заважали, а допомагали думати, мріяти, милуватись. Княгиня Ольга дивилась на чудовий нічний світ, зорі, що ясно горіли вгорі, на їхні відблиски, що мерехтіли, як жар, на рівному плесі, слухала далекий крик заблукалої чайки.

«...Руське море! – думала княгиня. – Як і уся Русь, воно велике, неосяжне, дивно прекрасне в берегах своїх! Скільки тут простору, місця, краси неземної!»

І знов, і знов замислювалась вона над тим, чи добре зробила, вирушивши до Константинополя. Адже не зі зброєю вона йде і не веде з собою раті. З нею жони, сли, купці, які хочуть довести імператорам, що Русь велика й могутня. Є в ній досить сонця, землі й моря, вона нічого не хоче від Візантії, а тільки жити в мирі й любові, торгувати.

І ще хоче сказати княгиня від усіх руських людей імператорам Візантії, що в них також є своє сонце, свої землі й моря, руські люди ніколи не зазіхали й не зазіхнуть на них, але не хочуть вони й не допустять, щоб Візантія зазіхала на Русь.

І княгиня вірила, що дійде згоди з імператорами, буде в них тиха й щира розмова. Колись древні князі, а пізніше Олег і Ігор, збройно ходили на Константинополь із списками й мечами. Зараз вона їде мирно, як християнка, з нею їде презвутер істинної віри священник Григорій.

Тільки про одне думала й турбувалась княгиня – про повернення назад до Русі. У темні ночі, коли не видно було берегів, позад її закамарка на стерні стояв старий Супрун. Він ще з Ігорем ходив до Константинополя, знав безмежні простори моря, впевнено вів тепер лодію княгині.

Але він говорив:

– Це все добре, матінко княгине, пливемо в маї-розмаї, коли на морі тиша й покій, їхати та й їхати. Добре буде й тоді, коли ми невдовзі повернемося і назад. А що буде, матінко княгине, якщо ми затримаємося у тому Константинополі...

– Хіба що, Супруне?

– Страшне Руське море восени, коли починається ревун⁸³, – говорив Супрун. – Тоді, матінко моя, дме тут такий гост, що хвилі встають, як гори. У море підеш – потопить, до берега рушиш – розіб'є об скелі. Страшне Руське море восени.

«...Швидше, – думає княгиня, – до Константинополя – і назад до Києва».

Серед темної ночі довгим ключем пливли лодії, і на всіх них одноманітно гриміли весла, налягали гребці. Вони поспішали, боялись грізного Руського моря.

5

Імператор Костянтин дізнався, що лодії русів ідуть до Константинополя, ще тоді, коли вони минали гирло Дунаю.

У Візантії завжди цікавились тим, що робиться у землях над Руським морем. Протягом століть імператори Східної Римської імперії поширювали межі імперії й скорили мечем велику частину світу на заході й півдні. Але на суходолі в Європі вони мали тільки шматок землі над Пропонтидою⁸⁴ й тому мріяли поширити свої володіння на схід і північ.

Що за землі там лежать, у Константинополі достеменно не знали, що за люди живуть там – уявлення не мали. І тому історики їхні писали:

«Земля там хлібородна, повітря чисте й живодайне. Вони живуть довше і щасливіше від інших людей, бо не знають ні хвороб, ні злоби, ні війни, а проводять дні свої у невинних, без-

⁸³ Ревун, або рюєн – вересень.

⁸⁴ Пропонтида – Мармурове море.

печних розвагах і в гордому спокої. Житлом їм є чудові ліси й діброви, а плоди дерев є їхньою їжею; вони помирають спокійно і тільки тоді, коли життя втрачає для них всяку цінність, і тоді вони влаштовують бенкет для родичів і онуків, прикрашають вінками голови свої й кидаються в хвилі морські...» (Пліній).

Звичайно, така чудова земля та ще й з такими незлобивими, щасливими людьми, яких римляни називали гіпербореями⁸⁵, дуже вабила імператорів римських. Вони були не від того, щоб цю землю підкорити, а людей її, як і багато інших народів Азії й Африки, зробити рабами.

Грецькі купці сідають на свої кораблі й рушають у Руське море, зупиняючись біля північних і навіть далеких східних його берегів. Їм назустріч виходять місцеві жителі – гіпербореї – і радо їх приймають, називаючи гостями своїми, бо звичаєм людей над Руським морем було приймати гостей, як братів. І греки, повертаючись на батьківщину, називають море, у якому вони побували, Понтом Евксинським.⁸⁶

У себе на батьківщині ці перші купці розповідають дивні речі про Понт Евксинський і людей, які живуть на його берегах. Це, виявляється, ніякі не гіпербореї, а скифи, анти, склавини. На берегах Дніпра, де стоїть город Київ, з давніх-давен живе русь, ще далі на північ живуть інші Києву підлеглі племена, яких купці не бачили, і все це дуже гостинні, мирні люди.

І земля в них багата – там є безліч городів і сіл, а на полях навкруг них сіють зерно, випасають табуни худоби, в лісах б'ють дорогого звіра, в ріках ловлять рибу. Це справді багата земля.

Тоді на береги Руського моря вирушають вже не тільки купці. З великими дружинами їдуть туди грецькі патрикії – полководці, що прагнуть, як до цього робили скрізь, захопити плодючі землі над морем. Вони сходять на береги, закладають там городи, осідають на пониззі Дніпра, пруться на великий півострів, що врізується в Руське море, добираються до далекого східного узбережжя.

Так минали віки, й ці городи то падали в прах, то знову виростали, руйнувались і знову поставали. Бо, як виявилось, люди над Руським морем охоче приймали в себе греків, коли вони приїжджали як гості, але брали в руки зброю й нещадно били, коли бачили в них завойовників. Так були зруйновані всі городи на пониззі Дніпра, над Руським морем, на східному узбережжі Руського моря. І завойовники затримувались тільки на півострові, що врізується в море, – у землі Корсунській⁸⁷. Саме тоді в Константинополі стали називати Руське море Понтом Айксинським.⁸⁸

А потім і самі князі Русі, на чолі з князями київськими, з великими своїми дружинами на сотнях лодій, перетявши Руське море, з'явилися до Константинополя. І це були не ті гіпербореї, про яких писали історики римські, а дужі, нездоланні люди.

Руські князі приходили до Константинополя не поневолювати римлян. Вони говорили, що в них є досить землі і багатства, що руські люди хочуть мати любов і дружбу з іншими землями, але не можуть терпіти, коли чужинці, римляни, будують свої міста над їхнім Руським морем, пруться на східні береги цього моря, лізуть аж на Ітиль-ріку.

У відповідь на це, відчуваючи грізну силу руських людей, імператори Нового Риму клялись по закону своєму – перед хрестом, – що не будуть чіпати русів. Руські ж люди – по покону своєму, поклавши перед Перуном мечі й щити, давали роту⁸⁹, що берегтимуть мир з імперією, доколи світить сонце.

⁸⁵ Гіперборей – північний вітер.

⁸⁶ Понт Евксинський – Гостинне море.

⁸⁷ Корсунська земля – сучасний Крим.

⁸⁸ Понт Айксинський – Негостинне море.

⁸⁹ Давати роту — клястись.

Руські люди говорили правду: вони хотіли тільки миру й дружби з ромеями. Ромеї ж клялись облудно: вони й не думали забиратись з берегів Руського моря, далі будували городи на його берегах, лізли на Дон, Ітиль, поріднилились навіть з хозарськими каганами, хоч ті сповідали юдейську віру, а їхній будівничий Петрона допоміг хозарам побудувати на узлучині Дону, де проходив волок руських купців до Ітиля, фортецю Саркел.

І знову руські князі не раз приходили на своїх лодіях під стіни Константинополя, щоб мечем вирішити, хто з них діє по правді, а хто творить лжу. У Константинополі тремтіли, коли чули імена князів Олега і Ігоря. Ці імена змушували здригатись всю імперію.

До того ж, Русь була й не одинока. Між її землями й імперією лежала ще одна країна, яка також не хотіла підкорятися імперії, – Болгарія. З цією землею і її людьми у Русі була одвіку дружба й мир. І мови, і звичаї в них були майже однакові. Болгарія ділилась із Руссю своїм письмом. Вчителі їхні, Кирило й Мефодій, бували в Києві і навіть у Корсунській землі, патріархи болгарські посилали на Русь своїх священників, князь київський Ігор і каган Болгарії Симеон, бажаючи добра землям своїм, один за одним ходили на Константинополь. І ромеї однаково тремтіли перед русами й болгарами.

Імператор Костянтин VII Порфирородний добре знав, як його предки – і Михайло II Косноязычний, і Михайло III П'яниця, і Василь I, і Костянтин VI, і особливо батько його Лев Філософ – боролись з болгарами й русами. Ні на крок не відступаючи від замислів і заповіту предків, він вважав, що Східна Римська імперія неминуче стикнеться з Руссю і мусить перемогти її. Правда, імператор був певен, що те станеться пізніше, вже за сина його – Романа. Маючи нахил і любов до письма, він написав навіть цілий трактат «Про управління імперією» і ще один трактат – «Про народи».

Що й казати, імператор Костянтин довго й старанно збирав відомості для цих своїх трактатів. Коли посли його і купці їздили на Русь, а потім повертались до Константинополя, вони найперше з'являлись до імператора і розповідали йому про городи її, землі й людей... Але найкраща розповідь не може замінити очей. Імператор Костянтин так і не міг збагнути цієї землі й її людей. Для нього то були схожі між собою гіпербореї, тавроскіфи, варвари, що ходять у звірячих шкурах, жадібні до грошей, невірні й худородні мешканці півночі. І Костянтин у своїх трактатах доводив одне: треба сварити болгар з русами, спроквола підкрадатись і знищувати болгар – сусідів Візантії, а потім... потім бити й русів, захоплювати їх багаті землі. «Розділяй і владарюй», – так писав імператор.

Так писав і діяв він немарно. Задовго до цього в Болгарії помер лютий ворог римських імператорів – болгарський каган Симеон, на престолі в Преславі сидів син його Петро. Жона Петра, Марія, була онукою імператора Романа, дочкою імператора Христофора і ненавиділа болгар. Тепер Візантія тримала в Болгарії своє військо, будувала фортеці на берегах Дунаю. Єдине ще мали болгар – віру, церкву: їхній патріарх не визнавав зверхності константинопольського патріарха й сидів на своєму столі в Доростолі.

Коли лодії княгині Ольги досягли гирла Дунаю, каган Болгарії Петро світляними знаками від фара⁹⁰ в Преславі до фара біля Великого палацу в Константинополі передав звістку:

– Лодії русів під знаменами йдуть до Константинополя.

Одного тільки не знав імператор Костянтин: хто з Русі й з якою метою їде на цей раз до Константинополя. Купці? Вони не викидають знамен. Сли? І їм не належать знамена. Київський князь Святослав? Але від своїх купців і слів імператор Костянтин знав, що він ще юний, не вокнязився і навряд чи піде до Константинополя...

«Може, це зла витівка русів, – думав імператор Костянтин, – може, їдуть вони з невеликим числом людей, а за ними посуне тьма лодій?»

⁹⁰ Фар – маяк, що передавав світляні гасла.

І на всякий випадок імператор Костянтин велів вислати за Босфор у Руське море флангу швидких хеландій з легіонерами й грецьким вогнем, надійно охороняти входи до Босфору, а від берега до берега Золотого Рогу протягти важкий залізний ланцюг.

6

Більше як сорок днів плвли лодії княгині Ольги й купців спочатку Дніпром, далі понад берегами Руського моря до гирла Дунаю, пізніше ж, щоб скоротити шлях, одірвались від суходолу і рушили безбрежними морськими просторами, прямуючи на південний захід.

Більше як сорок днів плвли лодії княгині Ольги... прямуючи на південний захід.

Увесь час їм щастило – на морі стояли тихі дні, паркі ночі, на обрії не видно було ні хмаринки, керманичам нічого було боятись, що налетить буря і закине їх десь у Іраклій або в Сіноп. Проте ця тиша набагато утруднила їм шлях – доводилось посуватись вперед на веслах, вої гребли день і ніч, у кров побили руки.

Час від часу у морі наздоганяли вони й зустрічали всілякі судна. Це були грецькі хеландії, кораблі херсонітів, гостроносі кубари з Абхазії, Арменіану, Пафлогонії, Халдеї. Одні з них пливли, як і вони, до Константинополя, інші повертались з столиці Візантії.

Недалеко ж від Босфору вони зустріли не зовсім звичайні судна. Це були грецькі кораблі, що могли йти під вітрилами й на веслах, дуже великі – на вісімдесят весел кожен, – обшиті високими насадами з боків, із закованими в броню воями. Кораблі ці – а їх було більше десяти – пройшли уранці недалеко від руських лодій і поволі зникли в просторах моря. Але надвечір вони з'явилися знову і вже йшли позаду півколом, ніби оточували руські лодії, – цілий день, ніч, ще один день.

– Це військові кораблі ромеїв; оті великі – дромони, менші – скедії, – сказали бувалі вої. – Але чого вони з'явилися тут і ніби женуться за нами?

На це питання ніхто відповісти не міг. Тільки вої на лодіях гребли дужче й дужче, часто змінюючись.

І от на далекому небосхилі з'явилась земля. Спочатку дехто не повірив. Були такі, що дерлись навіть на щогли, намагаючись розгадати, що то за синя рисочка проступила далеко попереду серед сліпучого блиску сонця. Але сумніву не залишалось – там, на заході, виходила з моря і чимдалі збільшувалась, стіною вставала земля.

Це був Босфор – мета їхніх багатоденних мандрів: глибока, заповнена водою ущелина між Руським і Мармуровим морями, рівний, спокійний уже тепер шлях до Константинополя.

Грецькі дромони й скедії, що переслідували їх в останні дні, залишились далеко в морі. Але на зміну їм з'явилися нові кораблі ромеїв. І скільки не пливли лодії між двома високими берегами Босфору, скрізь у затоках під скелями стояли інші кубари й скедії. Схоже було, що вони готові першої-ліпшої години підняти якорі й накинута на лодії русів. Але ж ті тихо, спокійно просувались між берегами.

– Стережуть ромеї Босфор, – говорили на лодіях, – бояться за Константинополь. А, видно, над усе в світі бояться руського духу.

– Крий боже, – озався на лодії інший голос, – зустрітись з ними малим числом. Та ще далеко в морі...

– А що? Нападають?

– Ще й як! У гречина совісті немає – на торзі радий з тебе шкуру зняти, у морі сам на сам зустріне – забере все добро й душу. Скільки тут на дні лежить наших лодій, а скільки людей поховано без могили й тризни!

Княгиня Ольга чула ці розмови й уявляла, як колись чоловік її, князь Ігор, плів із дружиною своєю на лодіях Босфором, поспішаючи до Константинополя. Нелегко було це зробити: не тільки лодії, а й чайці важко пролетіти між цими похмурими скелястими берегами, і на кожному кроці тоді можна було ждати опору, зради...

Тепер лодії княгині Ольги минули останні вузькі ворота Босфору, плили після цього ще одну ніч, а на світанні нового дня їхнім очам відкрилась така велична, чудова, неповторна картина, що люди не могли сидіти на своїх лавах – встали, а гребці випустили з рук держаків весел.

Перед ними, скільки не кинь оком, лежало безконечне тепле, ніжно-голубе, майже зелене Мармурове море, над яким то тут, то там, відбиваючись у плесі, пливли легкі білі хмаринки; народжувались і зникали, схожі на лебедів з крутими довгими шиями, хвилі; над ними літали і квилили, кидались, як блискавиці, білокрилі чайки.

Праворуч же, край неба, але, як здавалось, зовсім близько, височів, круто обриваючись над морем, великий півострів, чітко проступали зелені ліси, сірі стіни. Далі вглиб на багатьох горах сяяли золоті бані палаців, церков, і між ними кілька бань дива тогочасного світу – собору Святої Софії.

– Константинополь! Царев город! Царгород! Чудо з чудес! Красота незрівнянна! – лунали жіночі та й чоловічі крики на лодіях.

Тільки бувалі, покалічені вої-гребці, опустивши весла, стояли мовчки й невеселими очима дивились на Царев город. Їм не вперше доводилось тут бувати, вони добре знали Константинополь, а в декого із них занили кості й заболіли на тілі рубці, – в тих, що з князем Ігорем ходили сюди, стояли й бились під отими високими сірими стінами.

Мовчала і княгиня Ольга. У цю справді чудову й неповторну годину вона думала про долю рідної землі, турботи про яку привели її сюди, до далекого Мармурового моря. Княгиня бачила Константинополь і згадувала далекий Київ, вдихала солонкувато-гіркі пахощі моря і пригадувала, як у цей час над Дніпром, у Полянській землі, солодко пахне спіле жито.

Недовго вже пливли лодії морем, скоро вони потрапили до Суду⁹¹. Тоді сміливо й зухвало від берега відчалили і стали йти водноруч з руськими лодіями чимало грецьких хеландій.

– Зустрічають? – дивувався хтось.

– Не зустрічають, а обдивляються, – відповіли йому бувалі вої.

Проте це нікого не турбувало. Обдивляються, нехай і обдивляються – нічого вони на руських лодіях не побачать. Усі спрямували погляд на Золотий Ріг, берег по праву руку, а найбільше на півострів, що ліворуч заходив далеко в море.

На цьому півострові, за сірими стінами і чотирикутними високими вежами з переходами й містками, що, здавалося, виростали з скелястого кам'яного берега, на семи зелених горах розкинулось велике місто Візантійон, як називали в давнину тогочасний Новий Рим Східної імперії – Константинополь. З лівого боку, на ріжку півострова, над самим морем, виднілись між струнких кипарисів палаци імператорів ромеїв, церкви й собори з позолоченими банями й хрестами. Над усе ж височіла, ніби висіла в голубому небі, Свята Софія. І всюди були стіни й стіни, що їх, за переказами греків, допомагали будувати боги Аполлон і Посейдон. Та що казки? Насправді ж нелюдською працею своїх рабів поставили їх імператори Нового Риму – Костянтин Великий, Феодосій Перший і Другий, Іраклій, Феофіл і наступники їхні. Зараз нові імператори також сиділи там, за стінами. Далі ж від їхніх палаців город мав інший вигляд. Ніби по східцях, круто підіймаючись вище й вище, там громадились будівлі і церкви; сірі, похмурі, невеселі, вони тягнулись до самого обрію, зливались з хмарами.

Побачили гості з Києва й Суд, що в червонкуватому світлі загасаючого дня справді нагадував золотий ріг. Широка горловина його виходила до моря, вузький ріжок губився десь серед рівнини й лісів; і лодії руські довго пливли цією затокою, поки не зупинились проти монастиря Мама⁹², де звичайно зупинялись руські купці й гості.

У цю вечірню годину в Золотому Розі від безлічі кораблів з усього світу, що, поклавши укоті, спочивали на його рівному плесі, не видно було й води. Тут були судна, що пройшли важкий і довгий шлях Руським морем, – на них їхали купці з держави Шахарменів, з Ширвану, Ховерезма, Багдада, Кашгара і навіть китайського Чанваня. Поряд з ними похитувались кораблі, що прибували з Пелопоннесу, Аравії, Єгипту й інших полуденних земель. А були ще й кораблі, які прибули через Середземне море з кінця світу – із західного океану, із закинутих серед нього островів. На кораблях лунали різні голоси й різні мови заморських гостей; уже тут, на воді, вони обмінювались, купували щось і продавали, торгувались.

⁹¹ Суд – затока Золотий Ріг.

⁹² Мама – монастир Святого Мамонта.

Поки зайшло сонце й з лодій кинули укоті, княгиня, купці руські й сли побачили берег за Золотим Рогом – Перу, що нагадувало передграддя Києва. Там подекуди височіли церкви й вежі, одна з яких, вежа Христа, стояла над самим морем навпроти ріжка півострова; видно було там убогі хижі, землянки, поля й городи, печери в скелях, помости, на яких будували кораблі. А ген далеко в останніх проміннях теплого сонця ніжно голубіли гори.

Коли лодії зупинились, до них одразу ж пристало кілька човнів, а з них зійшли руські купці, що прибули з Києва раніше від княгині і вже два тижні стояли тут, на Суді.

Купці були дуже раді, що тут, на чужині, побачили людей з рідної землі. А ще більше зраділи, коли дізналися, що з лодіями прибула й княгиня Ольга. Вони негайно ж підпливли до неї, низько вклонились, привітались, заходились скаржитись і нарікати.

– Матінко княгине! – бідкались вони. – Гинемо! Захисти нас, заступись!..

Купці стояли навпроти княгині в лодії, що колихалась від легкої хвилі, й говорили:

– Зачинені, замкнені для нас ворота Царового города. Для інших гостей – з Єгипту, Азії, іспанців, а хоч і франків – вони розкриті. А хіба ми для них гості? Привезли ось у Царгород своє добро – хутра, мед, віск, – все як золото, хотіли взяти те, в чому у нас на Русі є надоба, і мати хоч невеликий прирост. А вони нас, тільки-но стали ми на Суді, повели до єпарха⁹³, сказали свою ціну, а ціна ця така, що один збиток. І хоч-не-хоч – продавай, бо один тільки місяць маєш право стояти на Суді. А якщо не розпродав свого товару, то єпарх що хоче з ним зробити, і можеш ти в одних тільки портах додому повернутись.

Знову ж, – вели далі купці, – коли вже продамо ми за безцінок свій товар, то хіба можемо купити, що бажаємо? Та ні ж, матінко княгине, нам продають тільки те, що дозволить єпарх і що їм самим непотрібне: шовк – найгірший, оксамит – прілий, і то кожен має право купити тільки на п'ятдесят золотників. От вина, мастики та парфумів бери в них скільки хочеш. А ми що ж, приїхали сюди вино пити, натирати мастикою тварі чи бороди, вибачай, княгине, парфумити? Отак ми й доторгувалися. У лодіях лежать оксамити, маємо мастики й парфуми, ходимо, як сама бачиш, під винним духом, а вже цареві мужі нас з Суду виганяють, ніби ми пси якісь. З чим поїдемо на Русь?

І вже не маючи сили стриматись, купці з Русі говорили:

– Про Царгород і імперію мовлять, ніби тут зібрані багатства всієї землі. Що й говорити, багатства тут є досить, де Єгипет, Аравія, Армения, Сирія з Миспотамією, – все сюди везуть. Тільки ці багатства зібрані в одному Великому палаці – у імператора та його патрикіїв. А імперію вони жеруть і нас вже пожерли. Рятуй, матінко княгине!

Княгиня Ольга дивилась на прикритий шматами ночі довгий півострів над Судом, край якого блищали вікна в палацах і теремах. Вище ж, на горах, було темно, тихо. Темне було й обличчя княгині.

7

Тільки розвиднілось, до лодій прийшли цареві мужі: в темних одежах, із золотими чепами на шиях, з товмачами й писцями.

Піднявшись на лодії, вони запитували, звідки прибули купці, що привезли з собою, що бажають продати й купити.

І вони не тільки запитували, а ходили по лодіях, підіймали запони, дивились на товари, ніби там могло бути щось недозволене чи крадене. Купці ж стискували кулаки, кидали злі погляди на царевих мужів...

Пізніше, коли лодії були оглянуті, мужі сказали, що руським купцям дозволяється зійти на берег і оселитись в монастирі Мамонта під городською стіною. Але попередили, що до

⁹³ Єпарх – начальник міста.

города вони можуть ходити тільки з ними, по п'ятдесят чоловік за один раз, а в монастирі Мамонта можуть жити й мати покорм тільки місяць, після чого мусять залишити Суд. Це була не первина – купці вже знали грецькі порядки.

Тоді взяли за діло товмачі й писці. Озброївшись дощечками, вкритими тонким шаром воску, писці заходились питати й записувати імена купців. Що там писалось – хто знає, бо вимовляли вони замість Прастена – Фрастьона, замість Степана – Стандера.

– Оце, – сміялись купці, – почитають у Великому палаці та й подумують, що ми не руські люди, а якісь варяги... Та пишіть уже, як вам заманеться, тільки до варягів не пишіть. Руські люди ми, з Києва, чуєте?

Цареві мужі переписали купців, які приїхали на торг, а тоді запитали:

– Чи всі?

Купці відповіли:

– Ні, не всі, бо з нами разом зі своїми послами приїхала ще й велика княгиня руська Ольга.

Цареві мужі презирнулись.

– Княгиня Ольга?.. Але ж у Києві князь Ікмор?

– Був у Києві великий князь Ігор, а не Ікмор, але він помер, – відповіли купці. – З нами ж приїхала його жона і велика княгиня руська Ольга.

Цареві мужі розгубились. Вони мали загад від єпарха добре придивитись, хто приїхав цього разу на багатьох лодіях з Русі. Вони ретельно оглянули лодії й переписали всіх мужів, але не зважали на жінок, – хіба мало гостей приїжджає до Константинополя із жонами, сестрами чи рабнями?!

І тільки тепер вони побачили сувору, літню вже жінку, що сиділа на одній із лодій у темному одязі, з червоним корзном на плечах. Цареві мужі вклонились їй, але не знали, як діяти.

Тому вони вирішили за найкраще попрощатись з руськими купцями, пообіцяли, що швидко принесуть їм грамоти й пришлють інших мужів, які одведуть їх у монастир Мамонта, і, швидко збігши з лодій, попрямували до воріт, зникли за стінами города.

Але ні вранці, ні за весь довгий день до лодій, на яких приїхала з купцями своїми й слами княгиня Ольга, ніхто з царевих мужів не прийшов. А без їхнього дозволу самі вони не мали права зійти на берег.

Настав вечір, княгиня Ольга сиділа на своїй лодії й дивилась на Константинополь. У місті було темно, тільки на ріжку півострова світилися вогні, вогні горіли й на лодіях, які стояли на Суді. Вгорі висіло темне небо з безліччю зірок, яких вона не бачила в Києві.

І подумала княгиня Ольга: чи не помилилась вона, приїхавши до цього чужого міста?

Проте наступного ранку все нібито налагодилось. Тільки стало світати, до лодій знову прийшли цареві мужі. Вони навіть пробачились, що не змогли прийти напередодні, бо в місті, мовляв, не було єпарха. А зараз дозволили всім вийти на берег, одвели до монастиря Мамонта, де для них приготовані вже були й покої: по чотири купці на келію, жони – по дві в келії, а княгині Ользі – келія з спочивальнею і сіннями.

І ще цареві мужі повідомили, що купці руські можуть одержати тут же, в монастирі, місячне⁹⁴, а сли – слябне⁹⁵, дали їм дві дощечки, на одній із яких записані були імена купців, а на другій – послів, а разом з ними й княгині Ольги.

Княгиня Ольга, почувши про це, обурилась і сказала царевим мужам:

– Не як посол прибула я до Константинополя, а як княгиня Руської землі – з послами своїми, купцями, почтом. І не просто я приїхала, а до імператора на розмову.

⁹⁴ Місячне – утримання для купців на місяць.

⁹⁵ Слябне – утримання для послів.

– Наші сли в Києві сповістили нам, – відповіли мужі, – що після того як князя Ікмора вбили німці, на Київському столі сидить син його Сфендослав.

Княгиня Ольга роздратовано махнула рукою:

– Я жона князя Ігоря, якого вбили не німці, а який загинув у своїй землі, володію Київським столом, маю сина не Сфендослава, а Святослава і приїхала від себе й нього говорити з імператорами. Чи приймуть вони мене?

– Імператора Костянтина, – відповіли мужі, – немає нині в Константинополі, коли він повернеться – не знаємо. Як тільки буде тут, скажемо йому про княгиню. Поки ж просимо купців торгувати, послів – ждати. Місячне купцям, а послам слябне готове.

Ще мужі додали:

– Якщо ж княгиня Ольга бажає подивитись Константинополь, ми допоможемо їй і покажемо все, що їй цікавить.

Стоячи біля одвірка і тримаючись за нього рукою, княгиня Ольга – дуже бліда й стомлена, що, може, було наслідком довгої дороги, а може, й іншої якоїсь причини, – сказала царевим мужам:

– За те, що прийняли мене, слів моїх і купців, – імператору ромеїв спасибі. Спасибі й за те, що даєте місячне купцям, – візьмуть вони його по надобі. Що ж до слябного – то ні я, ні сли не маємо в ньому потреби. Не убогі суть князі київські, і якщо їдуть до Константинополя, то не на покорм до імператора.

Закінчивши, княгиня додала:

– А доки імператора вашого, як ви кажете, немає, я справді подивлюсь Константинополь. Не для того ж я їхала сюди, щоб стирчати на Суді.

Так і пішли цареві мужі. Купці ж руські, сли та й княгиня Ольга розійшлися по своїх келіях.

Проте незабаром княгиня покликала до себе найстарішого з купців, Воротислава, й почала з ним розмову.

– Так що ж, – звернулась до нього княгиня Ольга, – чи готуються купці наші йти на торг? А якщо підуть, то нині чи завтра?

Високий, сивобородий, гордий Воротислав стояв перед княгинею і, звівши темні брови, говорив:

– Не відаємо, матінко княгине, що й робити. Учора, коли почули ми про торг, і нині, коли побачили, як цареві мужі розмовляють з тобою, не знаємо, як торгувати, що продавати?

– А ви їм нічого й не продавайте.

– Як, матінко княгине? А де ж подіти наші хутра, мед, віск?

– Я купую у вас всі ваші добра, – сказала княгиня. – І не по тій ціні, яку скаже єпарх, а по нашій, руській. Знайте, не скривджу вас. Тут, – вона показала на келію, – моя держава, за все я сплачу золотниками. Але, чуєш, Воротиславе, купці мої нехай не йдуть на торг.

– Слухаю, матінко княгине, – зітхнув Воротислав. – Які збитки! Збитки матимеш, княгине!

Княгиня Ольга подивилась у вікно на Суд, де, як ліс, стояли лодії з усього світу.

– Не заради заробку приїхали ми сюди, – закінчила вона, – а заради добра й тиші землі Руської... Роби, як сказала.

Наступного ранку на подвір'ї монастиря Мамонта зацокотіли колісничі, закричали й почали кликати на торг руських купців цареві мужі.

Але трапилось те, чого мужі не ждали й не могли ждати. Руські купці вийшли до них, привітались, порозмовляли, а потім сказали, що не мають потреби їхати на торг, бо всі їхні товари вже продані.

Цареві мужі, серед яких, звичайно, було чимало й торговців і які надіялись з допомогою єпарха за безцінь придбати те добро, яке лежало на лодіях і яке вони самі бачили на власні очі, були дуже збентежені, скривджені в своїх користолюбних намірах. Адже не для когось думали вони з великим зиском придбати ці коштовні речі, а для імператора та його двору.

– Яке ж ви мали право торгувати без згоди єпарха в Константинополі?

– А ви запитайте про це в княгині, – відповідали руські купці.

Тоді цареві мужі подалися до княгині. Їм сказали, що княгиня ще спить. Мужі сіли й довго ждали під стінами келії. Їм сказали, що княгиня одягається. Сонце підіймалось усе вище й вище, починало припікати. Мужам сказали, що вона снідає.

Аж тоді, коли сонце стало в ранній обід, княгиня вийшла з келії. Мужі рушили до неї, почали скаржитись, що руські купці порушують всі закони імперії, не хочуть торгувати.

– А вони вже поторгували, – відповіла їм на це княгиня, – я закупила в них усе їхнє добро.

– Але торг у Константинополі, – не вгавали мужі, – мусить іти через єпарха, за його згодою.

– Я купила у моїх купців все добро ще на морі, а не на константинопольському торзі. Тут роблю з ним, що хочу, може, й потоплю в Суді.

Що могли сказати цареві мужі?

– Я хотіла би бачити Константинополь, – сказала княгиня. – Де мої купці і сли? Хто з нами поїде, цареві мужі? І по п'ятдесят будете нас пускати чи, може, по більше? Ну, говоріть, невже боїтесь такої моєї раті?

8

Тепер імператор Костянтин знав, хто приїхав з далекої Русі до столиці імперії. Знав він і те, як зійшла княгиня Ольга на берег, як відмовилась від слябного, як не дозволила своїм купцям їхати на торг, а сама купила всі їх добра.

Усе це, а особливо остання витівка княгині Ольги, дуже роздратувало імператора. Від єпарха Льва він знав, які чудові хутра привезли купці з Русі, і хотів, як про це також домовився з єпархом, купити ці хутра для себе.

– Північна княгиня, – говорив імператор Костянтин у своїх покоях у Великому палаці, звертаючись до паракимомена⁹⁶ Василя, – дуже дика, горда й неприступна, але, я думаю, ми зуміємо її повчити й навчити. Я хотів би, Василю, щоб княгині показали всі багатства Нового Риму, а вже потім ми її приймемо у Великому палаці.

І день за днем чиновники імператора водили княгиню в собор Святої Софії, у церкви на Влахерні, двічі на імператорському дромоні її возили на море, щоб вона здалека побачила всю красу і велич Константинополя.

Чиновники не тільки возили її, а й повчали:

– Імператор Костянтин незабаром повернеться до столиці й, ми надіємось, прийме княгиню руську... Проте у Великому палаці існує церемоніал, якого мусять додержуватись усі, кому випадає щастя бачити василевса. За цим церемоніалом усіх послів, які йдуть на прийом до імператора, супроводжують тільки окремі особи, і коли імператор дає дозвіл на прийом, посла вводять до зали під руки, і він, зайшовши до зали й побачивши імператора, мусить впасти перед ним ниць... А далі вже все буде зроблено, як скаже імператор.

Крокуючи площею Августеона поряд із царевими мужами, княгиня Ольга слухала ці слова й говорила:

– Я би хотіла, щоб ви, мужі, переказали імператору, що я прибула сюди не як посол. Я – руська княгиня і хочу прийти до імператора із жонами мого роду, а також із слами своїми...

⁹⁶ Паракимомен – перший міністр.

Я б хотіла також сказати, що твердо стою на ногах і не бачу потреби, щоб мене, коли буду в палаці, тримали під руки. Та й по закону нашому перед князями земними не слід падати ниць. Отже, це стосується й імператора ромеїв.

Імператору Костянтину переказали це, але він був переконаний, що коли княгиня Ольга побачить велич Великого палацу, то, приголомшена й вражена, сама впаде навколішки.

Проте приголомшити руську княгиню було нелегко.

В світі ще котилась і ширилась слава про міцну, непереможну Східну імперію, величну Візантію, багатий Константинополь, але насправді це була не така вже міцна імперія, зовсім не велична Візантія, не такий багатий і Константинополь.

Греки Східної імперії називали себе законними спадкоємцями Риму, імператори Візантії хвалились своїм походженням від Августа Цезаря. Та й називали вони себе не греками, а римлянами, ромеями.

Але Новому Риму було далеко до справжнього древнього Риму. Цей Новий Рим із столицею Константинополем тулився на невеликому шматку землі між Пропонтидою і Золотим Рогом. А навкруги його оточували чужі землі, чужі племена й народи, вороги.

Були часи, коли Новому Риму – Візантії – щастило захоплювати в Європі, Азії, Єгипті великі простори землі, поневолювати цілі народи, забирати їхні багатства, уярмлювати людей.

Історія Нового Риму – Східної Римської імперії – знала часи, коли в цьому багатстві на людській крові розквітали науки й мистецтва, культура й письменність. Світ дивувався – і немарно – Костянтину Великому й Юстиніану. Константинополь досягнув тоді не менше, а може, й більше, ніж Древній Рим.

Проте це було непевне, неспокійне владарювання. Століття за століттям Візантія вела жорстокі війни не десь, а в своїй же імперії; всі землі Візантії, аж до стін самого Константинополя, політі були кров'ю. Що не рік – повстання проти Візантії спалахували то в Азії, то в Африці, то в Європі.

Імператори Візантії володіли, правда, одним могутнім засобом – вони озброювали й нацьковували народ на народ, сіяли між ними сварки й чвари, мали численне наймане військо і флот, страхали своїх ворогів таємничим грецьким вогнем, що здавався неосвіченим, темним людям небесними блискавицями, стрілами самого бога.

Проте і цей крайній засіб не міг врятувати Візантії. Так, Східна Римська імперія жила. Візантія довго процвітала, славилась. Але це був тільки блискучий метеор. Той, хто дивився на нього, не міг не дивуватись, але чим дужче він блищав, тим швидше мав згоріти.

Не дивно, що серед імператорів Візантії було так багато нікчемних, негідних. Від Юстиніана до кінця імперії їх було п'ятдесят дев'ять. Серед них траплялись досвідчені полководці, дехто з них займався й наукою. Але більшість з них – розпусники й п'яниці, бездари або звірі в людській подобі: вони вбивали один одного, різали, труїли, топили, залили Соломонів трон кров'ю.

Не такий уже, як декому уявлялось, був багатий і Константинополь. Імператори приходили й відходили, і після кожного з них зменшувалось багатство Великого палацу, золото й срібло його роздавалось, розкрадалось. Для того щоб зробити в якійсь з палат прийом, доводилося вже стягати кадила, панікадила, килими, посуд з інших палат. Одяг імператорів, сановників його, чиновників, духівництва давно уже був у зовсім занедбаному стані. Немарно ж посол франкський Ліутпранд писав своєму королю про «убогу урочистість» Великого палацу.

І зараз, у той час, коли княгиня Ольга мандрувала по Константинополі, імператор Костянтин не раз кликав до себе єпарха міста Льва, паракимомена Василя, великого папію⁹⁷ і разом з ними радився, як приймати княгиню Ольгу, через які зали її слід провести, в яких палатах частувати, щоб вона, крий боже, не взнала правди про імператорські палаци.

⁹⁷ Великий папія – головний розпорядник Великого палацу.

9

І нарешті 8 вересня 957 року цареві мужі повідомили княгиню Ольгу, що імператор Костянтин наступного дня прийме її з купцями й слами у Великому палаці.

9 вересня! У своїй келії, загинаючи палець за пальцем, княгиня Ольга підраховувала, скільки ж то днів проминуло відтоді, коли вона з лодіями своїми стала на Суді. Це були не тільки дні, до них годилося додати ще й ночі, що збільшувались, довшали, як збільшувалась тривога, туга, обурення княгині Ольги.

Але вона мовчала, терпіла, ждала. Імператора Костянтина, кажуть мужі, немає в столиці, імператор приїхав, імператор недужий... Сонце вставало над Перу і спускалось у голубі води Пропонтиди, у Суд приходили й поспішали назад кораблі з усіх земель, тільки лодії руської княгині все стояли там і стояли, а в серці у неї наростали розпач і образа.

Проте вона ждала немарно! 9 вересня, завтра, княгиня Ольга буде у Великому палаці, побачить імператора, говоритиме з ним...

Для прийому княгині Ольги призначена була Магнавра – Золота палата, у якій звичайно приймали іноземних царів і послів. За тим, щоб Магнавра була достойно прибрана, стежив великий папія, всі діетарії на чолі з примикарієм⁹⁸, десятки лампівників, прибиральників. Кілька днів і ночей вони мили, натирали мармурові підлоги, наливали олію й заправляли гноти в кадилах попід стінами і в панікадилах, що висіли під куполом.

В призначений час Магнавра саяла. У кутку її на високому, вкритому темно-багряними килимами помості стояв великий, зроблений з срібла, оздоблений золотом і прикрашений емалями й інкрустаціями Соломонів трон – для імператора, і нижче від нього крісло для співцарствующого імператора Романа Другого, ще нижче – позолочені, вкриті пурпурними тканинами крісла для родини імператора.

У Магнаврі не могли вміститись всі запрошені на прийом члени сенату й синкліту, і тому частина їх стояла в каморах, які відділялись від палати високими арками. У східній і північній каморах палати стояли хори з Святої Софії й церкви Святих апостолів, проте арки до цих двох камор були завішені: співаки не повинні були бачити василевса.

Час прийому наближався. Вже в Орології – сінях палати – було повним-повно сановників, чиновників, чинів кувіклія⁹⁹, деякі з них, збираючись купками, по рангах, розмовляли між собою, деякі – найбільш поважні – сиділи на лавах і непомітно дрімали. Вони ждали, що от-от із-за завіси палати з'явиться папія, дасть знак входити...

Але папія не виходив. Вже в його каморі – першій від входу ліворуч – діетарії приготували кадило, вже солодкий димок пробивався із-за завіси в палату, але срібні двері до покоїв імператора були зачинені, два кувікларії біля них стояли німі, мовчазні.

Імператори Костянтин і Роман одягалися. Це була складна церемонія. Діетарії принесли з камори святого Феодора великі скрині з царським одягом – дивітисіями з хламидами – і ларці з вінцями. Коли діетарії вийшли, безбороді євнухи почали одягати імператорів...

На цей раз імператор Костянтин примусив себе довго ждати. Вже всі сановники з євнухів, патрикії, вищі чини гвардії стояли позад і обабіч трону, під стінами палати, натискували один на одного і намагались не ворухитись, вже папія – котрий уже раз! – у своїй каморі роздував і роздував кадило, співаки, що стояли за завісами, обливались сьомим потом, а імператора не було й не було.

⁹⁸ Діетарії – помічники великого папії; примикарій – їхній начальник.

⁹⁹ Чини кувіклія — охорона.

Нарешті серед напруженої тиші, яка панувала в Золотій палаті, почулися кроки багатьох ніг із південної камори, примикарії діетаріїв широко розчинили срібні двері, які туди вели, і імператор ромеїв Костянтин, а за ним співцарствуючий Роман з'явилися на порозі.

За завісами почувся мелодійний спів хору Софії:

– Многі літа вінченосному імператору...

А імператор, у багряному, золотом шитому дивітисії, підперезаний широким поясом, з хламидою на плечах, ішов від срібних дверей, зупинився перед іконою Христа й вклонився, підійнявся сходами і дуже повільно сів на трон.

Тоді папія схопив своє кадило, пройшов з ним по палаті, починаючи від дверей на захід до трону імператора, обкурив царя, женучи на нього хмарки ладану й смири.

– Многі літа богохранимому нашому василевсу! – гримів хор.

Так сидів на троні імператор Візантії – наступник бога на землі, василевс Нового Риму, владар мільйонів людей.

– Логофета!¹⁰⁰ – почав він церемонію, звертаючись до папії.

Все сталося далі дуже швидко: розкривши завісу, папія вийшов в Левзіак, де вже ждав його адмісіоналій¹⁰¹. Той одразу викликав логофета. Ось логофет з'явився на західних дверях, упав ниць перед імператором, а позад нього стала княгиня київська Ольга.

10

Княгиня Ольга немарно провела багато часу на подвір'ї монастиря Мамонта. Серед людей, яких вона там зустрічала, траплялись такі, що побували у Великому палаці, і від них княгиня Ольга вже знала, які палати й чудеса є в цьому палаці, як і де приймають імператори, чула, звичайно, і про Золоту палату – Магनावру.

А все ж княгиня не могла уявити всього, що її жде, і, ставши на порозі Магनावри, на хвилину розгубилася. Перед нею тягнулась довга й широка, вся залита вогнями палата, попід стінами її стояло безліч людей, у кінці ж палати, де було найбільше світла і де все сяяло золотом, височів вкритий багряними килимами, оздоблений золотими деревами, під якими стояли позолочені леви, поміст, на ньому золотий трон, на троні сидів, як це одразу ж зрозуміла княгиня, імператор Костянтин.

Тисяча очей прикуті були в цю хвилину до неї. Усі знали, кого в цей день приймає імператор Візантії, кожен із цих людей багато чув про русів і хотів їх бачити, хотів дізнатись, яка з себе північна княгиня, як вона одягнена, як поводитиметься в Великому палаці?

Княгиня стояла на порозі Магनावри. Була вона надто бліда, трохи сувора, з темними очима, міцно стиснутими устами... Одягнена була княгиня в білу тонкого шовку з срібними хрестами сукню із золотим пружком по краях, підперезана широким червоним поясом, на плечах у неї легко лежало корзно з багряного оксамиту, оторочене соболями, голову княгині покривала біла шовкова пов'язка, кінці якої спускались на плечі. На шиї в неї висів знак княжеського роду – золота гривна з підвісками, від скронь спадали великі, прикрашені дорогими камінцями колти.

Жони, які стояли позад княгині, одягнені були простіше, але достойно, на них не було пишних золотих чи срібних оздоб, сукні – темні, тільки на двох – княжого роду – багряні, із золотою іскрою. Пояси, уставки на груди і плечі, намітки на голови ткали чудові київські майстри, що брали узорі з квітів, трав, дивних звірів.

Ще далі за жонами стояли чубаті, з довгими бородами купці й сли, що постатями своїми і одягом нагадували воїв. Вони були в темних, шитих золотою й срібною ниткою свитках, під-

¹⁰⁰ Логофет – церемоніймейстер.

¹⁰¹ Адмісіоналій —адміністратор.

перезані високими шкіряними поясами з кишеннями для ножа, огнива, горстки солі. Не було тільки в них біля поясів мечів.

Коли княгиня рушила з місця, сталося диво. Усі в палаті стояли нерухомо, ніхто не подавав голосу, і раптом у цій тиші почулись чарівні звуки – то на позолочених деревах співали зроблені якимсь умільцем птахи, потім заворушилися, відкрили свої пащі й ударили хвостами об землю позолочені леви, вони висували довгі язика, ревли...

Але княгиня чула вже про ці дива й не звертала уваги на позолочені дерева й левів. Вона бачила інше: кілька євнухів підставляли їй свої плечі, щоб вона сперлась на них, але княгиня рішучим рухом відмовилась. Коли ж логофет, що крокував поперед неї, дав їй знак зупинитись і впасти ниць перед імператором, вона не зупинилась і не впала, а все йшла і йшла вперед, за нею крокували жони її почту, сли, купці, товмачі й слуги – більше як сто чоловік.

І тільки тоді, коли до трону було зовсім близько, княгиня Ольга зупинилась, а позад неї став увесь почет. Тепер княгиня ждала, що скаже логофет.

Але логофет мовчав, мовчали всі в палаті. На їхніх очах під урочистий спів хорів, що лунав одразу з двох камор, трон Соломона став підійматись вгору, хитнувся на одному місці, зупинився. Тепер імператор Візантії був вище всіх у цій палаті. Він, здавалося, повис у повітрі, а позад нього, на стіні камори, видно було лик Христа.

– Імператор жде слова! – прошепотів логофет.

– Від роду руського і всіх князів його ми прибули сюди, щоб імати любов со царем грецьким совершенну на всі літа...

В урочистій тиші логофет, що мав біля себе товмача, проказав голосно слова княгині Ольги.

– А на знак любові нашаа принесли ми цареві грецькому дари наші, просимо їх прийняти на многі літа...

Хори в каморі заспівали:

– Многі літа імператорам, многі літа!

А в цей час наперед вийшли купці й сли й стали класти перед троном імператора дари...

Тут, у Золотій палаті візантійських імператорів, звикли вже до дарунків послів різних земель, і здавалося, нічим уже не могла здивувати імператора княгиня з якоїсь північної суворості й холодної землі після послів із Єгипту, Аравії, Вірменії і ще дальших земель. Усі ждали, що це будуть дуже звичайні, а може, й убогі для Золотої палати дари.

Але вже з першого дарунка стало ясно, що Русі є що показати у Візантії і що княгиня Ольга знала, що привезти і чим здивувати імператора ромейів.

Купці з Русі поклали перед престолом імператора хутра горностаєві – такі білі, що від них, здавалося, променилось сяйво, за ними впали хутра лисиць, чорні, як небо вночі, рівні, блискучі, ось витягнулось хутро ведмедя – страшне й грізне, ось заколихались цілі низки куниць, тьмяно засяяли шкури бобрів, а там соболів і ще якихось дивних звірів.

У Золотій палаті було дуже тихо, без знака імператора ніхто тут не міг промовити жодного слова. Але коли хутра лягли на мармур, у цій тиші стало чути важке, затамоване дихання багатьох людей, почувся шум – всі переступали з ноги на ногу, щоб бачити дарунки київської княгині.

Та це був тільки початок. Коли одійшли одні купці, що несли хутра, їх місце заступили інші, на килими і мармур почали сипатись разки горючого каменю¹⁰², поруч із ним лягла ціла гора карбованого кращими новгородськими майстрами рибацького зуба... У Магнаврі чувся шум від речей, що падали на підлогу, від стримуваного дихання людей...

¹⁰² Горючий камінь — янтар.

А купці вже несли на руках і поклали перед самим престолом імператора, що невідомо коли опустився на поміст, обковані золотом, викладені перлами, прикрашені емаллями й камінням, що вилучали проміння, меч, шолом, золотий щит – вироби кузнеців золота з Києва й Родні.

Імператор Костянтин дивився на дарунки княгині Ольги, і блиск його очей, руки, що вп'ялися в поручні престолу, свідчили, що він, як і всі присутні в Золотій палаті, дуже вражений тим, що сталося, що він не ждав таких щедрих і коштовних дарів. Однак імператор, як належало його особі, намагався не виказати своїх почуттів, а тому стримано й холодно велів логофету сказати північній княгині, що він дякує за дарунки і приймає їх як знак любові і дружби, які здавна існували й мусять існувати між імперією і Руссю.

А потім швидко, так швидко, що княгиня і її сли навіть не помітили, світло в каморі, де стояв трон імператора згасло, і він сам зник, ніби його й не було.

Церемонія у Золотій палаті закінчилась...

Але весь прийом у Великому палаці ще не був закінчений. Тільки імператор Костянтин зник із Золотої палати, княгиню Ольгу й її почет оточили різні урядовці. Вони повели її переходами, галереями в палату Юстиніана, де ждала імператриця.

Із Золотої палати до Юстиніана було зовсім недалеко, якась сотня кроків – через Левзіак, або й ще ближче – через галерею Сорока мучеників і Дафну. Але княгиню Ольгу повели зовсім іншим, довгим, шляхом – через галерею Триконха, Апсиду, через портик Золотої руки, триклін 19 акувітів, – безконечними переходами, галереями, нарешті через внутрішній іподром палацу.

Це робилось, звичайно, навмисне. У всіх палатах, галереях, переходах, на колонах і арках, які вони минали, почеплені були чудові тканини, стояли золоті, емалеві й срібні амфори й вази, скрізь висіла зброя – мечі, кольчуги, щити, а в багатьох місцях у скляних скринях лежали корони, хрести, царські одежі...

Коли б хтось із осіб, які супроводжували княгиню Ольгу й її почет, помилився і повів їх не цим шляхом, а через інші палати й галереї, – гості з Русі здивувались би, побачивши бідність і убозтво Великого палацу. Але княгиню Ольгу вели приміщеннями, куди знесли багатство не тільки Великого палацу, а й всього Константинополя. І це багатство вражало княгиню Ольгу, а особливо тих, що були на прийомі разом з нею.

Так вона потрапила нарешті до палати Юстиніана – однієї з кращих палат у Великому палаці. Високу стелю, звідки через вікно потоками лилося світло, підтримували колони із зеленого мармуру, по якому кращі майстри висікли схожі на мереживо найтонші узорі; над колонами зроблені були мусії, що зображували імператорів колишніх і їхні подвиги.

В кінці палати, як і в Магаврі, на високому, вкритому пурпуровими килимами помості стояли два позолочені крісла, в одному з яких – посередині – сиділа імператриця Єлена, а праворуч від неї – невістка її, дружина імператора Романа – Феофано.

І цариця Єлена, і її невістка одяглися для прийому якнайкраще. На імператриці була пурпурова мантия із золотою каймою, на Феофано – мантия бузкового пурпуру з срібною каймою. На августях сяяли золотом і камінням діадеми, Феофано вплела у волосся ще кілька низок перлів, а на плечі її, на одяг спадали низки дорогоцінного каміння.

Імператриця з невісткою були не самі в цьому залі. Перед їхнім помостом попід стінами у золотих і срібних туніках, з високими, схожими на вежі, прополомами на головах стояли знатні дами двору, кожна з яких мала свій ряд і своє місце. А попереду всіх їх стояла висока жінка – так звана опоясана патрикія, права рука імператриці, головна особа в гінекеї¹⁰³, від одного слова якої залежали успіх, почесність, слава, а часом і життя кожної жінки з почту імператриці.

¹⁰³ Гінекей – жіноча половина палацу.

Але зараз у Юстиніані керувала прийомом не опоясана патрикія, а препозит двору з своїми слугами. Він перший увійшов до залу, слідом за ним ступила княгиня Ольга. У залі було надзвичайно тихо, тільки шовк шелестів на жінках.

У цій тиші препозит урочисто виголосив:

– Княгиня руська Ольга.

Імператриця Єлена схилила голову, даючи знак, що згодна прийняти руську княгиню.

Княгиня Ольга пішла вперед. За нею, одна по одній, ішли княгині й боярині. Потім по знаку препозита княгиня стала.

Звичайно на цьому місці посли й гості, яких приймала цариця, також повинні були падати ниць. Але княгиня Ольга не стала й перед імператрицею на коліна, вона тільки вклонилась, за нею схилили голови, вдарили чолом всі руські жони.

І знову, як і в Золотій палаті, княгиня Ольга вітала імператрицю, знову жони київські поклали перед тронем дари – емалі, чудові лунниці, скриньки з риб'ячого зуба, а імператриця дякувала княгині за її дарунки. Тоді за завісами заграли два органи, і під мелодійні їх звуки імператриця Єлена і її невістка Феофано вийшла з палати, а опоясана патрикія ще з кількома жінками у прополомах повела руську княгиню до Кентургія – великого й високого залу, стеля якого трималась на шістнадцяти мармурових колонах.

Княгиня Ольга вже дуже стомилась, виходила чимало, за цей час ніхто з них не присів – їх водили, або ж вони змушені були стояти. Та, либонь, і самі господарі розуміли, що їхні гості змучились. Опоясана патрикія запропонувала княгині Ользі сісти в Кентургії й спочити, доки їх не покличуть до кітону¹⁰⁴ імператорів.

Княгиня Ольга сіла й одразу ж забула про втому. «Отепер, – думала вона, – буде нагода поговорити з імператором».

У покої з оббитими пурпурним оксамитом стінами біля невеликого позолоченого столу сиділа вся родина імператора: він сам, його дружина Єлена, син Роман з дружиною Феофано та ще кілька дочок.

Тут все було набагато простіше і, мабуть, краще, ніж у великих залах, де тільки що була княгиня Ольга. Там не вщухав гомін від людських голосів, музики, співів, там очі боліли від яскравого світла й нічим було дихати. А в цій палаті було тихо; кілька світильників, що горіли в кутках, заспокоювали очі; у покої широко розчинені двері на балкон, за яким видно алею чудового парку, ряд струнких кипарисів, залите місячним сяйвом срібне плесо Пропонтиди.

Коли княгиню Ольгу ввели до покою, імператор Костянтин, що встиг уже переодягтись і був у легкому колової¹⁰⁵, зустрів її просто, привітно.

– Я думаю, – сказав він, – що в наших палатах княгиня Ольга досить вкусила гіркого, і тому запросив сюди – попробувати солодкого.

На блюдах і в мисках, які стояли на столі, горою були насипані виноград, фінікійські ягоди, царгородські ріжки; чудові вази були наповнені садовою, а корчаги вином.

За цим столом прислужували тільки знатні жінки двору, вони нечутно з'являлися із-за завіс, ставили на стіл нові й нові плоди, наливали вино й непомітно виходили.

Так у цьому затишному куточку Великого палацу почалась розмова княгині київської з родиною імператора Костянтина. Княгиня Ольга ще з Києва від священників своїх непогано знала грецьку мову. За час вимушеного очікування в Золотому Розі вона вже вільно могла говорити і тепер досить впевнено відповідала на питання імператора і членів його родини.

А питань цих було багато. Княгиня Ольга розуміла, що вони нічого, зовсім нічого не знають про ту далеку країну, з якої вона приїхала, навіть не уявляють, яка вона. Смакуючи вино й закушуючи його ніжними плодами півдня, вони запитували, чи справді люди її країни ходять

¹⁰⁴ Кітон – покої імператорів.

¹⁰⁵ Коловий – туніка з короткими рукавами.

голі, а коли холодно – залазять у нори й вкриваються хутрами, чи справді в Києві приносять у жертву багато людей, чи живуть за Рифійськими¹⁰⁶ горами одноокі люди?

Не тільки члени його родини, – сам імператор Костянтин, який писав цілі трактати про Русь, не уявляв по-справжньому, що то за земля, які там живуть люди. Він чомусь вважав, що Русь живе лише на правому березі Дніпра, та й то тільки у його верхів'ях, а на лівому березі живуть якісь уси та ще хозари, він вважав, що печеніги володіють всім берегом Понту евксинського аж до Херсонеса з Кліматами¹⁰⁷ і всіма землями від Дунаю до Дону.

– Ні, імператоре, – відповіла княгиня Ольга, – Русь живе і на правому, і на лівому березі Дніпра, а печеніги – то тільки хмара, яка блукає на землях Русі.

– Чотири коліна печенігів, – почав імператор, – Халової, Явдергим...

Княгиня Ольга посміхнулася:

– Я знаю ці чотири коліна, і вони знають Русь... Але Русь має набагато більше колін, племен, земель. Русь споконвіку сидить над Дніпром і далі, аж до Крижаного моря, а печеніги тільки приходять і відходять.

І княгиня Ольга терпляче розповідала, яка справді є Русь, як живуть люди над Руським і Крижаним морями, коротко сказала й про звичаї, про віру, побут цих людей.

Усі дуже уважно слухали розповідь княгині Ольги і, як це було помітно, стежили не тільки за її розповіддю, а й за кожним рухом, словом...

Особливо ж уважно стежила, не одриваючи очей від неї, невістка імператора – Феофано. Від слів своїх і від багатьох людей вже тут, у Золотому Розі, княгиня Ольга чула історію цієї дівчини, що була розпусною дочкою шинкаря, а стала дружиною молодого імператора Романа. Слі ж говорили княгині, що Феофано вважається найкрасивішою жінкою світу.

Княгиня Ольга зараз пильно дивилася на Романа й Феофано. Вони, безперечно, були до пари одне одному: Роман – стрункий, як кипарис, мав чудові очі, світле обличчя, говорив тихо, вдумливо; Феофано ж нагадувала чарівну квітку півдня – вона була міцна, але водночас і ніжна, волосся її було темне, а шкіра обличчя й тіла нагадувала мармур, у темних очах грали невловимі вогники. Навіть коли вона сміялась, на її обличчі з'являлось щось хиже, зле.

Але не тільки це побачила цього вечора спостережлива княгиня Ольга в очах Феофано. Кілька разів, коли імператор Костянтин звертався з чимсь до сина Романа, княгиня Ольга перехоплювала погляд Феофано, яким вона впивалась у імператора. І чомусь їй здавалося, що то не невістка дивиться на свого свекра, а хижа, дика кішка, змія, – щось зловісне й страшне з'являлось у ці хвилини в очах Феофано.

І імператор, і всі члени його родини задовольнили свою цікавість. Дехто вже став прощатись, пославшись на втому; пробачилась і пішла імператриця Єлена, слідом за нею, попрощавшись з княгинею, пішли Феофано й Роман. Помітно було, що й сам імператор хотів би вже скінчити прийом. Він дав знак, і опоясана патрикія подала блюдо, на якому лежала купа золотників. Це було добряче золоте блюдо з зображенням Христа на денці, викладене дорогими цінними каменями і емаллями.

Імператор Костянтин, подаючи його княгині Ользі, сказав:

– Я дарую це блюдо із образом Христа на знак нашої любові, що живе, доки світить сонце.

Княгиня Ольга встала, прийняла блюдо і поцілувала образ Христа. Вона зрозуміла – цим закінчується прийом, але не могла припустити, що не зробить того, з чим ішла у Великий палац, і що нічого не сказала імператору.

І, використавши останню хвилину, вона затримала блюдо в своїх руках, промовила:

– Від землі Руської я приймаю це блюдо, дякую імператору за щедрість і ласку, але хочу запитати про дещо, з чим я їхала сюди...

¹⁰⁶ Рифійські – Уральські гори.

¹⁰⁷ Клімати – область імперії, Крим.

Імператор вислухав княгиню, і хмарка невдоволення лягла на його обличчя. Після дару імператора, за церемоніалом двору, гостям належало тільки подякувати й прощатись...

Вона бачила, що імператор невдоволений і не хотів би її слухати, але не знала, чи буде ще бачити його, і мусила говорити.

– Я, великий василевсе, хочу сказати небагато... Їхала я сюди й ждала, щоб домовитись про нашу торгівлю, хотіла говорити про городи грецькі на Руській землі і про город Саркел, збудований на нашому шляху до Джурджанського моря, та ще про Клімати й про те, аби імператори, а паче молоді дщери царського роду приїхали колись до Києва-города, де живу й князюю я з синами моїми Святославом і Улібом...

Імператор Костянтин уважно вислухав княгиню, посміхнувся і відповів:

– Багато запитала в мене княгиня руська, і багато мені треба було б сказати, щоб відповісти на все. Але зараз вже пізно, княгине ельго, до того ж я хворий... Що ж, ми зустрінемось ще раз – і тоді поговоримо про все докладно... Прощавай, княгине Ельго!

Він ледь схилив голову й вийшов з кітону.

На тому цього вечора у Великому палаці все й закінчилось. Імператори зникли, зникла опоясана патрикія із своїми помічницями, лишився тільки паракимомен Василь, що й супроводив княгиню Ольгу з Великого палацу.

Ідучи площами й темними переходами, минаючи зали, де ледь-ледь поблискували ліхтарі, паракимомен запитував, чи задоволена княгиня прийомом, чи не стомилась вона.

Княгиню Ольгу здивувало, що ця визначна особа імперії – права рука імператора, перший його боярин і воевода – розмовляє з нею руською мовою так, ніби він довго жив на Русі. Але вона не сміла нічого запитувати в нього і відповіла, що дуже задоволена прийомом і що справді трохи стомилась... Та потім, коли вже було зовсім близько до воріт, вона зупинилась і запитала одверто в паракимомена:

– Нині я хотіла говорити з імператором, але він чомусь не схотів.

– О, – відповів паракимомен, – імператор Костянтин просто хворий і над силу зробив прийом.

– Але коли ж я тепер зможу з ним говорити?

– Коли? – замислився паракимомен. – Я думаю, що це буде швидко. Ми повідомимо княгиню Ольгу, коли імператор зможе її прийняти й говорити з нею... Адже княгиня зупинилась там, де й всі послі, – на подвір'ї Мамаї?

Стоячи під ліхтарем біля воріт Великого палацу, княгиня подивилась на безбороді обличчя паракимомена, що посміхалось, і рушила до колісниць...

11

Василевс Костянтин хоч і говорив про свою хворобу, але насправді був цілком здоровий. І коли руська княгиня залишила кітон, він вийшов із покоїв у сад над морем.

Там його і знайшов паракимомен Василь, який, провівши княгиню, повернувся до кітону пересвідчитись, що імператор уже спить, і, не знайшовши його там, швидко рушив у сад.

– Я бачу, що імператора дуже стурбувала розмова з київською княгинею, – тихим голосом мовив паракимомен, наблизившись до імператора й вклоняючись йому.

Костянтин одірвав погляд від блискучого лона моря, над яким, схиляючись до обрію, світив великий червонкуватий місяць.

– Так, – відповів імператор, – ця розмова з княгинею дуже мене стурбувала. Я думав, що княгиня Ольга проста, неписьменна жінка, але вона розумна, хитра.

– Невже княгиня може високо підійнятися над своїм диким народом?

– Я боюсь, – оглянувшись навкруг і зашепотів імператор, – що ми не знаємо цього народу. Русь, як ми думаємо й скрізь стверджуємо, це – багатоплемінний варварський народ, раби,

убогі елліни, що не знають воєнного ладу. Але чому ж вони вже не раз змушували здригатись нашу імперію? Адже їхні князі Олег і Ігор стояли он там, – він простяг праву руку й показав у темряві на Перу й Галату, – під самими стінами Константинополя. Звідки цей гіперборейський вітер?

Паракимомен подивився у той бік, куди показував імператор, і щільніше закутався від холодного вітру в свій плащ.

– Але зараз там сидять не Олег і Ігор, а жінка... княгиня Ольга, – сміючись, промовив паракимомен Василь.

– Ця жінка не краща від своїх князів. Ті ішли з мечами та списками, вона ж хоче воювати словом.

– Хіба княгиня Ольга сказала щось прикре чи образливе імператору?

– Вона нічого не сказала, але запитала в мене про наші города над Понтом та ще про Саркел, який нібито заважає Русі на шляху до Джурджанського моря. Вона завела розмову про торгівлю в Константинополі й про Клімати. Ще вона припрошувала мене й молодих імператорів разом із дочками моїми приїхати до Києва, де в неї є два сини... Сфендослаф, Гузліб...

– Княгиня справді хитра й зухвала жінка, – згодився паракимомен. – Але на таку зухвалу мову в нас є відповідні слова.

– Я, як ми домовились, нічого їй сьогодні не сказав. Треба знати, що думає твій ворог, але не поспішати, вибрати слушну годину.

– Що ж, – хижо засміявся паракимомен, – княгиня одержала сповна все, що їй належало. Надіюсь, що сьогодні вона не спатиме, їй є над чим подумати і над чим замислитись. А щоб вона не спала багато днів і ночей надалі, я сказав їй, що мій імператор ще говоритиме з нею.

– Вона просила мене про це?

– Так, імператоре, вона просила й ждатиме. Це дуже вперта жінка... А вже насуває осінь, у Понті й зараз страшно, що ж буде там за місяць?..

– Ти зробив усе, як ми домовились?

– Так, імператоре, – відповів паракимомен, – все зроблено, як ми домовились. Василіки¹⁰⁸ наші давно виїхали до печенігів з дарами, а ті вже зустрінуть їх над морем чи над Борисфеном¹⁰⁹...

Імператор здригнувся, бо відчув, як з моря війнує свіжий вітер.

– Я хочу спочити, – сказав він.

– Час, імператоре, час, – взяв його під руку паракимомен.

12

Паракимомен Василь провів імператора до опочивальні, побув там, поки Костянтин роздягався і лягав у ложе, постояв біля дверей опочивальні, пройшов коридорами Великого палацу, де на всіх поворотах стояли озброєні етеріоти¹¹⁰, і повернувся у парк, де щойно був з імператором.

Великий палац тепер спав, спав весь Константинополь, червонкуватий великий місяць повільно спускався до моря, ніби також хотів спати, тихо шелестіли, навіваючи сон, кипариси, сонні хвилі стомлено бились об береги.

Тільки Василь не мав права спати. Він був паракимоменом, але разом і постільничим імператора. Коли імператор прокидався, постільничий його мусив ждати; коли імператор вихо-

¹⁰⁸ Василік – посол.

¹⁰⁹ Борисфен – грецька назва Дніпра.

¹¹⁰ етеріоти – внутрішня охорона.

див у Золоту палату, паракимомен ішов поперед нього; коли імператор спочивав, постільничий охороняв його спокій. Він і тільки він мусив бути першим другом і помічником василевса.

А тим часом в усій Римській імперії не було, мабуть, людини, що так ненавиділа б імператора Костянтина, як його паракимомен і постільничий Василь. Саме про це він і думав, залишившись у повній самоті в саду над Пропонтидою.

Постільничий Василь вважав себе таким самим і не гіршим імператором, як і Костянтин, у них був один батько – Роман I. Костянтин був братом Василя.

Але Костянтин був імператором, його називали Порфірородним, бо він народився у Великому палаці, у Порфіровій палаті, матір'ю його була імператриця, дружина Романа I.

Мати ж Василя була рабинею-слов'янкою, що прислужувала імператору Роману, коли він був у поході в Болгарії, віддала йому тіло й душу і народила сина Василя.

Імператор Роман, обурений тим, що рабиня-слов'янка народила сина, велів одірвати його від грудей матері, перевезти до Константинополя, зробити так, щоб він ніколи не знав, хто його батько, та ще велів оскопити його, щоб він жив на світі, але не мав нащадків.

Проте після смерті імператора Романа Василь довідався, хто був його батько, і взнав правду про свою матір, яка не змогла жити без сина, втопилася у морі.

Сльоза не зірвалася з очей Василя, коли він почув страхітливую історію про смерть своєї матері. У той час він жив у Великому палаці, де на рабів дивились, як на тварин. І хоч рабиня, про яку йому розповідали, була його матір'ю, він навіки забув про неї, бо не хотів бути сином рабині.

Але він хотів бути сином імператора, де треба й де міг хвалився своєю кров'ю, пробирався по шаблях ієрархії Великого палацу, втиснувся у царські покої, як безбородий¹¹¹, і довго працював у гінекеї імператриці Єлени, пізніше став куроупалатом¹¹², а ще згодом і постільничим, а в той же час і паракимоменом імператора Костянтина.

Так Василь, син імператора Романа від рабині-слов'янки, досягнув свого. Він був правою рукою, найближчим другом, помічником імператора Костянтина, його допустили туди, куди не міг зайти ніхто із смертних, – до царського ложа.

Але постільничому Василеві цього було мало. Він заздрив імператору Костянтину, бо той був порфірородним, він ненавидів його, бо вважав, що той посів його місце, він жадав години, коли зможе одібрати це місце собі, він радий був прискорити смерть Костянтина, але не знав, на чію руку йому спертись.

Зараз постільничий Василь був неспокійний. Княгиня Ольга чомусь нагадала йому невідому матір, якої він боявся, яку зрадив і прокляв. Син рабині ненавидів слов'ян, бо, як це йому здавалося, вони були винні в його долі. У саду над Пропонтидою постільничий Василь думав про помсту і вбивство.

13

В одну й ту ж ніч може трапитись багато подій, які, на перший погляд, нічого спільного між собою не мають, але які, проте, зв'язані, як листки на одному стеблі.

Паракимомен і постільничий Василь вважав, сидячи в парку над морем, що тільки він один не спить у Великому палаці і що, безперечно, тільки один думає про імператора Костянтина.

Але зовсім недалеко від нього, у цьому ж Великому палаці, у царських покоях, була людина, яка теж не могла заснути і так само думала про імператора Костянтина. Це була Феофано.

¹¹¹ Безбороді – євнухи, скопці.

¹¹² Куропалат — міністр.

Спав її чоловік – престолонаступник Роман, що й цього вечора, як звичайно, дуже багато випив вина. А Феофано лежала, дивилась на місяць, що опускався все нижче й нижче до моря, і мріяла.

Перед нею проходило все її життя. Цього життя було небагато, бо Феофано мала тільки вісімнадцять літ. Але яке кипуче, бурхливе було воно!

Феофано заплющувала очі і бачила старий, наполовину схований у землі шинок її батька, до вух її, здавалося, долітав багатоголосий гамір постійних і несподіваних відвідувачів. Вона, здавалося, чула пісеньку, що завжди лунала під склепінням шинку:

Ми убогі люди, але ми найбагатші в світі...
У нас є вино, музика і жіноча ласка!

А батько її – старий, пузатий Кротир – ходив і підливав гостям вина, щоб дужче лунала пісня, щоб веселіше було людям, щоб гроші сипались до його скрині. А ще в одному кутку шинку, на помості, грає музика:

Ми убогі люди, але ми найбагатші в світі...

І поперед музик – дівчина у короткій спідниці, у сорочці з кучими рукавами, готова полюбити кожного, хто подарує їй золоту або й срібну монету.

Це була вона, Феофано, що тоді називалась інакше – Анастасією, або ще простіше, як кричали п'яні, знахабнілі чоловіки, обіймаючи її стан: «Анастасо! Наша Анастасо!»

Однієї темної ночі, коли надворі лив дощ, до шинку зайшов і сів біля столу в плащі, на якому блищали дощові краплі, молодий чоловік з блідим обличчям, темними чудовими очима, гнучким станом. І сталося так, що цієї ночі молодий чоловік залишився у Феофано...

Вранці Анастасо дізналась, хто пестив її всю ніч, назвав новим ім'ям – Феофано. Вона віддавала жагу свого розбещеного тіла, пристрась і ласку сину імператора Костянтина – Роману...

Він її полюбив. Чи любила вона його – хто знає? Але вона любила Романа як сина імператора, як божевільну свою мрію, що могла народитись тільки в хмільному диму шинку, серед падіння і розпусти, серед грошей і крові.

І мабуть, важило тут найбільше те, що Анастасо-Феофано яку б не мала душу, а була однією з найкрасивіших жінок Візантії, а може, й землі, була тією великою грішницею, якій все прощається за її чари.

Під владою цих чар у той час, коли батько – імператор Костянтин – сидів на троні й писав трактати «Про церемонії візантійського двору» і «Про управління імперією», син його Роман пив вино у брудному шинку Кротира, обіймав Феофано і був переконаний, що імперія однієї людини цілком може вміститись у шинку, а для щастя такого імператора досить однієї Феофано.

Але якщо престолонаступнику імператора Костянтина було просторо в шинку Кротира, то незабаром цей шинок став тісним для Феофано. Вона сказала про це Романові пошепки між двома поцілунками, вона стала голосніше про це говорити, коли Роман пристрасно вимагав у неї нової й нової ласки, вона на весь голос крикнула про це, коли відчула, що буде матір'ю.

Імператор Костянтин, що все своє життя присвятив визначенню церемоніалу візантійського двору, дуже розгнівався, почувши те, що не вкладалось ні в одну з вивчених ним і записаних у книгу церемоній: син його Роман заявив, що хоче одружитись з дочкою шинкаря Кротира з Лакедемонії. Це повідомлення спочатку тільки роздратовало імператора ромейів. Та коли Роман до цього додав, що у Анастасо-Феофано незабаром буде ще й дитина, імператор схопився за голову.

Справу полагодила сама Феофано. Вона домоглась того, що Роман провів її у Великий палац, а тут зуміла знайти шлях до царських покоїв. Прекрасна лакедемонянка впала ниць перед імператором Візантії, потім встала, подивилась на нього, і він побачив її стан, який міг бути взірцем краси, її темні, із живими вогниками очі, – таких не було, мабуть, на всій землі, – її уста, на яких, здавалося, запікся сік граната, її обличчя – ніжне, як пелюстка троянди, її тонкий ніс, що свідчив про надзвичайну чутливість дівчини, перса, руки, ноги... «Прекрасна лакедемонянка!» – подумав імператор Костянтин.

І незабаром, бо вже треба було поспішати, пізнього вечора у Влахернській церкві, на околиці Константинополя, був освячений шлюб Романа і Феофано, а ще через кілька місяців, уже в Порфіровій палаті, вона народила сина Василя.

Здавалося, в цю чудову ніч, після всього, що сталося з нею, Феофано мусила спокійно відпочивати. Проте сон не йшов, вона не хотіла й не могла спати.

Дивлячись на великий червоний місяць, що крайком своїм торкався води, від чого здавалося, що далеко, на самому обрії, висять два однакові місяці, Феофано чула, як нестямно б'ється її серце, як горить тіло, розриваються груди. Все те, що вона мала, хоч насправді мала вона дуже багато, здавалося їй буденним, простим. Простою для неї була опочивальня, оздоблена мармуром, з дверима із слонової кістки, із позолоченими кадилами, з широкими ложами. У неї вже не було ніякого почуття до Романа, що близько, поруч, щось шепотів уві сні... Може, та, мабуть, і напевне, батьків шинок, пісня «Ми убогі люди...», келих вина і поцілунок незнайомого легіонера дали б їй у цю хвилину більше, ніж Великий палац, тиша його палат, царське ложе?!

Але вороття до минулого вже не було, десь далеко-далеко затихала пісня:

Ми убогі люди, але ми багатші від усіх,
У нас є музика, вино й жіноча ласка.

Тепер на обрії був тільки місяць, що складався з двох половинок: одна справжня, друга – відбиток у воді. Ці половинки швидко зменшувались – місяць заходив. І Феофано неодмінно хотіла раніше, ніж зайде місяць, вирішити, що їй треба робити.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.